

"Hij heeft een net voor mijn voeten uitgespreid"

Een onderzoek naar intertekstuele interpretatie in Klaagliederen 1 en 4
en de Psalmen

Werkstuk ter afsluiting van de bacheloropleiding Godgeleerdheid bij de cursus
"Exegese Oude Testament II: Profetische en poëtische teksten."

Aangeboden aan: dr. M.C.A. Korpel

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Religiewetenschap en Theologie

Mark Verheuvél (3465152)

27 januari 2012

INHOUDSOPGAVE

Lijst van gebruikte afkortingen	4
A. Afkortingen van literatuur	4
B. Grammaticale afkortingen	4
Inleiding	5
A. Onderzoek en onderwerp	5
B. Opbouw en verantwoording	6
1. Inleiding in de Klaagliederen	7
1.1: De Klaagliederen	7
1.2: Oorsprong en auteurschap	8
1.3: Conclusie	10
2. Vertaling	11
2.1: Inleiding en verantwoording	11
2.2: Vertaling Klaagliederen 1	12
2.3: Vertaling Klaagliederen 4	17
3. Citeren en verwijzen	21
3.1: Inleiding	21
3.2: Methodologische overwegingen	21
3.3: Problemen	22
3.4: Verwijzingen in Jesaja 40-66	23
3.5: Conclusies – Citeren en verwijzen	25
3.6: Conclusies – Vervolg van het onderzoek	26
4. Analyse van parallellen	28
4.1: Inleiding	28
4.2: Neerzitten en wenen	28
4.3: Eenzaamheid	29
4.4: Weduwe	30
4.5: Wenen	31
4.6: Troostende	32
4.7: Liefhebbers en vrienden	33
4.8: Tot vijanden	34
4.9: Het zien van ellende	35
4.10: Achtervolgers	37
4.11: Poorten	38
4.12: Priesters	40
4.13: Kreunen	41

4.14: In gevangenis	42
4.15: Kracht en struikelen	42
4.16: Er is geen helper	44
4.17: Afwenden en terugtrekken	45
4.18: Heidenen zijn gekomen	46
4.19: Levensgeest terugbrengen	46
4.20: Zie en aanschouw	47
4.21: Allen die voorbijgaan	48
4.22: Hittigheid van Zijn toorn	49
4.23: Een net uitspreiden	50
4.24: Jakob gebieden	51
4.25: Rechtvaardig	51
4.26: Want het is mij bang	53
4.27: Stenen	53
4.28: De tong kleeft	54
4.29: De heidenvolkeren spreken	55
4.30: Verhit najagen en in een hinderlaag liggen	55
4.31: De gezalfde	56
4.32: Beker en ontbloten	57
5. Conclusie	59
5.1: Citeren en verwijzen	59
5.2: Tempelzangers	61
5.3: Hoofdonderzoeksvraag	62
Literatuurlijst	63
Register van Bijbelteksten	65

Illustratie voorpagina: Al vroeg in de Joodse traditie werd het boek Klaagliederen toegeschreven aan de profeet Jeremía (zie hoofdstuk 1). Deze afbeelding toont de beroemde weergave van Jeremía door de renaissancekunstenaar Michelangelo op het plafond van de Sixtijnse Kapel in Rome.

Bron: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Michelangelo_Buonarroti_027.jpg

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

A. Afkortingen van literatuur

AB: *The Anchor Bible*

BHS: *Biblia Hebraica Stuttgartensia*

CL: Codex Leningradensis

COT: *Commentaar op het Oude Testament*

KB: Koehler, Ludwig & Baumgartner, Walter, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 2001

LXX: Septuaginta

MT: Masoretische tekst

B. Grammaticale afkortingen

act: activum

c: communis generis

cons: consecutivum

f. femininum

impf: imperfectum

impv: imperativus

m: masculinum

perf: perfectum

pl: pluralis

pt: participium

sg: singularis

suff: suffix

INLEIDING

Dit eindwerkstuk bij mijn bacheloropleiding Godgeleerdheid schrijf ik onder begeleiding van dr. M.C.A. Korpel bij het vak "Exegese Oude Testament II: Profetische en poëtische teksten". Ik heb hiervoor gekozen, omdat gebleken is dat bij dit vakgebied binnen de theologie en/of de Bijbelwetenschappen mijn interesse ligt, en omdat ik *Deo volente* in het vervolg op mijn bacheloropleiding mij hierin verder zal gaan bekwamen.

A. Onderzoek en onderwerp

Als onderwerp voor deze scriptie heb ik gekozen voor een vergelijking van parallele beeldspraken en uitdrukkingen uit de Klaagliederen en de Psalmen. Hierbij heb ik gekozen voor het onderzoek vanuit het boek Klaagliederen, omdat bij eerdere studie binnen de exegese van het Oude Testament ik meerdere malen de importantie van dit boek heb ondervonden in relatie tot andere gedeelten, zoals Deutero-Jesaja¹ en Ruth.² Ik heb voor dit onderwerp gekozen, omdat ik benieuwd ben naar het citeren van en verwijzen naar oudtestamentische teksten binnen het Oude Testament. Het moge namelijk duidelijk zijn dat het proces van interpretatie van oude tradities reeds in het Oude Testament begint, maar in hoeverre dit ook in de relatie tussen de Klaagliederen en de Psalmen heeft plaatsgevonden, wil ik in dit werkstuk beginnen te onderzoeken.

Hiertoe heb ik de volgende hoofdonderzoeksvraag geformuleerd:

Welke betekenis kan gegeven worden aan de parallele beeldspraken en uitdrukkingen in de Klaagliederen en de Psalmen?

Het woord 'betekenis' kan op dit moment in een ruime zin worden opgevat; het kan gaan om een theologische boodschap van een tekst of om een dateringsvraagstuk, maar het kan ook gaan om een methodologische visie over citeren en verwijzen. Dit alles zal duidelijk worden aan de hand van de onderzoeksresultaten.

Om redenen die verband houden met de omvang van dit onderzoek heb ik ervoor gekozen om louter Klaagliederen 1 en 4 te bestuderen. Het zou beslist interessant zijn voor een grotere studie binnen dit vakgebied om nauwkeurig onderzoek te doen naar intertekstuele relaties vanuit het hele boek Klaagliederen, in relatie tot het gehele Oude Testament wellicht, maar voor een bacheloreindwerkstuk zou dit te veel werk zijn. Daarom heb ik de keuze gemaakt voor twee hoofdstukken uit de Klaagliederen. Het eerste hoofdstuk is een rouwklacht over de ellende van Jeruzalem, het vierde hoofdstuk gaat meer over de ellende van het volk. Hiermee

---

¹ Korpel, Marjo C.A., "Second Isaiah's Coping with the Religious Crisis: Reading Isaiah 40 and 55", in: Becking, Bob & Korpel, Marjo C.A. (eds.), *The Crisis of Israelite Religion – Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post-Exilic Times*, 1999, Brill, Leiden, Nederland, p. 90-113.

² Korpel, Marjo C.A., "Virtual Jerusalem – Naomi and Ruth as Symbols of Lady Zion", voorlopige versie april 2011, Universiteit Utrecht, Utrecht, Nederland.

denk ik zowel uitspraken die verbonden zijn met de Sionstheologie als collectieve metaforen te kunnen onderzoeken op intertekstualiteit.

B. Opbouw en verantwoording

Om de hoofdonderzoeksvraag goed te kunnen beantwoorden, is het nodig om eerst enkele andere zaken te onderzoeken, hetgeen zal gebeuren in de volgende hoofdstukken.

In het eerste hoofdstuk zal ik aan de hand van basisliteratuur binnen de oudtestamentische Bijbelwetenschappen een korte inleiding geven bij het boek Klaagliederen. Dit doe ik om zowel voor mijzelf als voor de lezer een beknopt overzicht te geven van dit Bijbelboek, maar ook om een basiskader te creëren voor de interpretatie van teksten in de Klaagliederen.

In het tweede hoofdstuk zal ik op basis van de Hebreeuwse tekst een vertaling geven van Klaagliederen 1 en 4. Deze vertaling zal mijn basistekst zijn voor de verdere stappen van dit onderzoek. Overigens zijn alle vertalingen van Bijbelteksten in dit werkstuk van eigen hand. De versnummering is overeenkomstig de BHS.

In het derde hoofdstuk zal ik op basis van methodologische literatuur over citeren en verwijzen in het Oude Testament mijn werkwijze voor het vervolg van het onderzoek bepalen.

In het vierde hoofdstuk toon ik op basis van concordantieonderzoek gevonden parallele beeldspraken en uitdrukkingen voor zover zij bruikbaar zijn. Deze resultaten analyseer ik op basis van verschillen en overeenkomsten, wetenschappelijke Bijbelcommentaren en mijn eigen visie. Daarnaast trek ik hier een conclusie over de waardering van de gevonden tekst wat betreft citeren en verwijzen binnen het Oude Testament.

In het slothoofdstuk beschouw ik het voorafgaande onderzoek in een conclusie, waarbij enkele vragen bij dit onderzoek, waaronder uiteraard de hoofdonderzoeksvraag, beantwoord zullen worden.

1. INLEIDING IN DE KLAAGLIEDEREN

Voordat er uitspraken gedaan kunnen worden over de interpretatie van teksten uit de Klaagliederen, of een eventuele relatie tussen die teksten en parallellen uit de Psalmen, is het noodzakelijk antwoord te geven op een aantal vragen over dit boek. Wat zijn de Klaagliederen? Waar, wanneer en waarom zijn ze geschreven? Kunnen we iets zeggen over de schrijver of de schrijvers? Door een antwoord te geven op deze vragen, creëert men de mogelijkheid om zinvolle uitspraken te doen op het niveau van de interpretatie. Daarom zal in dit hoofdstuk een beknopte inleiding gegeven worden over het boek Klaagliederen.

1.1: De Klaagliederen

Naar de Masoretische traditie wordt het boek Klaagliederen in het Hebreeuws weergegeven met de titel אֵיכָה ('ēḥā), te vertalen met 'hoe' of "ach, hoe", een vraagwoord met een treurende ondertoon. Deze titel is namelijk het eerste woord van het eerste klaaglied, alsook van hoofdstuk 2 en 4.³ Al in oude Joodse tradities⁴ staat dit boek echter bekend onder de naam קִינּוֹת (*qīnōt*), een woord dat vertaald kan worden met 'rouwklachten' of 'klaagliederen'.⁵ De ouderdom van deze traditie wordt bevestigd door de titel van dit boek in de Septuaginta, de oude Griekse vertaling van onder andere het Oude Testament: Θρήνοι (*Thrēnoi*).⁶ Deze naam is vertaald overgenomen door de Vulgata met *Lamentationes*.⁷

Omdat in latere tradities, zowel binnen het Jodendom als het christendom, de profeet Jeremía als auteur werd gezien, kreeg het boek Klaagliederen in de canon van het Oude Testament een plaats na het boek Jeremía. In de Masoretische traditie behoort het boek Klaagliederen echter, samen met de boeken Ruth, Hooglied, Prediker en Esther, tot de vijf (feest)rollen, die op de hoogtijdagen van de Joodse godsdienst in de synagoge worden voorgelezen. Hierbij wordt het boek Klaagliederen gelezen tijdens het vasten op de gedenkdag van de verwoesting van de tempel, de negende dag van de maand Av.⁸ De exacte plaatsing van de Klaagliederen binnen de feestrollen is echter pas uniform in de twaalfde eeuw na Christus.⁹

Kenmerkend voor de Klaagliederen is de literaire vorm waarin zij geschreven zijn: het acrostichon. Dit houdt in dat op alfabetische volgorde elk vers begint met

³ Elliger, K. & Rudolph, W. (eds.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 5de editie 1997, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, Duitsland, p. 1354-1367.

⁴ De Babylonische Talmud en in vroege rabbijnse geschriften.

⁵ Renkema, dr. J., *Klaagliederen – Vertaald en verklaard*, in de serie *Commentaar op het Oude Testament*, 1ste editie 1993, Kok, Kampen, Nederland, p. 24.

⁶ Brenton, Sir Lancelot C.L. (ed.), *The Septuagint with Apocrypha: Greek and English*, 14de druk 2011, Hendrickson Publishers, Peabody, Massachusetts, Verenigde Staten van Amerika, p. 972.

⁷ Renkema, COT, 1993, p. 24.

⁸ Vriezen, Th. C. & Woude, A.S. van der, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, 12de druk 2009, Kok, Kampen, Nederland, p. 352-353.

⁹ Renkema, COT, 1993, p. 25.

een opeenvolgende letter van het Hebreeuwse alfabet.¹⁰ In de hoofdstukken 1, 2 en 4 is er hierdoor sprake van 22 verzen, gelijk aan het aantal letters van het ongevocaliseerde Hebreeuwse alfabet. Hoofdstuk 3 is ook een acrostichon, maar daar zijn er per letter drie verzen die daarmee aanvangen, zodat dit hoofdstuk bestaat uit 66 verzen. Hoofdstuk 5 is geen acrostichon, maar bestaat opmerkelijk genoeg wel uit 22 verzen, en sluit zo in literaire vorm enigszins aan bij het voorgaande. Overigens wordt in de hoofdstukken 2 t/m 4 een iets andere alfabetische volgorde aangehouden dan in hoofdstuk 1.¹¹

Wat betreft het literaire genre van de Klaagliederen kan opgemerkt worden dat de hoofdstukken 1, 2 en 4 politiek-theologische rouwklachten zijn, dat hoofdstuk 3 uit meerdere genres bestaat, waaronder het individuele klaaglied en de wijsheidspsalmen, en dat hoofdstuk 5 een collectief klaaglied is.¹²

1.2: Oorsprong en auteurschap

Met de opmerking dat de Klaagliederen uit meerdere literaire genres bestaan, komen we terecht bij de vraag naar de oorsprong en eenheid van deze hoofdstukken. Het is zeer waarschijnlijk dat, ondanks dat ze in literaire vorm, context en theologie sterk met elkaar verbonden zijn, de vijf klaagliederen apart van elkaar zijn ontstaan, en pas in een later stadium als eenheid zijn opgeschreven. Op grond van Klaagliederen 5:7 (*Onze vaders hebben gezondigd, en zij zijn er niet meer, en wij, wij dragen hun ongerechtigheden*) is het zeer aannemelijk dat dit vijfde hoofdstuk uit een latere tijd is dan de eerste vier klaagliederen, die duidelijk nog volledig geworteld zijn in de ervaringen van ooggetuigen.¹³ Toch acht ik de grote theologische overeenkomsten binnen het boek Klaagliederen van groter belang dan mogelijke verschillen. Mijns inziens wijzen de getuigenissen vanuit dezelfde ervaringen, zeker in de eerste vier hoofdstukken, op een gemeenschappelijke oorsprong. Ik dateer de Klaagliederen dan ook in de periode tussen 587 voor Christus, het jaar van de val van Jeruzalem, en ongeveer 580 voor Christus, de vroege jaren van de Babylonische ballingschap. Een datum voor 587 voor Christus ligt niet voor de hand, omdat Jeruzalem toen nog niet verwoest was in de mate waarvan de Klaagliederen spreken, maar een datum na 580 voor Christus is ook niet aannemelijk, omdat de Klaagliederen als een bekend veronderstelde traditie worden gebruikt door de exilische Deutero-Jesaja.¹⁴

In de jaren tussen 587 en 580 voor Christus hebben de schrijvers van de Klaagliederen de mogelijkheid gehad om hun klaarblijkelijk zeer heftige ervaringen omtrent de val van Jeruzalem te verwerken tot theologische teksten met een zeer aangenaam stilistisch niveau, zonder dat de beleving als ooggetuigen kwijtgeraakt is.

---

¹⁰ Coogan, Michael D., *The Old Testament – A Historical and Literary Introduction to the Hebrew Scriptures*, 2006, Oxford University Press, Oxford, Verenigd Koninkrijk, p. 383.

¹¹ Zie ook: Renkema, COT, 1993, p. 33-34.

¹² Vriezen & Van der Woude, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, 2009, p. 365.

¹³ Vriezen & Van der Woude, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, 2009, p. 366.

¹⁴ Renkema, COT, 1993, p. 38.

Nu ik hier spreek over de schrijvers, is het goed om de vraag naar het auteurschap te beantwoorden. Zoals al eerder opgemerkt is, worden de Klaagliederen al vroeg in de Joodse traditie toegeschreven aan de profeet Jeremía. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de Septuaginta door de volgende inleidende woorden: "*Het geschiedde nadat Israël gevankelijk weggevoerd en Jeruzalem verwoest was, dat Jeremía zat te wenen en deze klacht uitte over Jeruzalem en zei...*"¹⁵ De Hebreeuwse tekst noemt echter geen auteur, maar waarschijnlijk is op basis van teksten als Jeremía 8:23 (*Dat toch mijn hoofd water ware, en mijn oog een fontein van tranen; ik zou dag en nacht bewenen de verslagenen van de dochter van mijn volk*) en 2 Kronieken 35:25 (*En Jeremía zong een rouwklaaglied over Josía en alle zangers en zangeressen spraken in hun rouwklaagliederen over Josía, tot heden, en zij gaven ze tot een voorschrift voor Israël; en ziet, die zijn geschreven in de rouwklaagliederen*) het auteurschap aan deze profeet toegeschreven. Dat Jeremía echter niet de auteur van de Klaagliederen is, blijkt niet alleen uit zijn afwezigheid in de Hebreeuwse tekst van het boek Klaagliederen, maar ook uit enkele politiek-theologische verschillen in de visie van Jeremía op de val van Jeruzalem en de visie uit de Klaagliederen. Waar Jeremía meerdere keren oproept tot een onderwerping aan de Babyloniërs, kijkt men in Klaagliederen 4:17 (*Voortdurend bezwijken onze ogen naar onze hulp, vergeefs; op onze uitkijkpunten kijken wij uit naar een heidenvolk dat niet redt*) juist uit naar hulp van een vreemd volk.¹⁶

Wie heeft of wie hebben de Klaagliederen dan geschreven? Dr. J. Renkema komt in zijn commentaar met de hypothese dat de schrijvers van de Klaagliederen waarschijnlijk achtergebleven tempelzangers zijn.¹⁷ Argumenten daarvoor vindt hij in de gestileerde taal die verwant is aan de Psalmen, de bewogenheid met Sion als kenmerk voor mensen met een cultische functie in het oude Israël en de theologische begaafdheid om ingrijpende ervaringen te duiden en fatsoenlijk onder woorden te brengen.¹⁸ Zijn hypothese lijkt mij aannemelijk. Tijdens dit onderzoek naar intertekstueel verwantschap tussen twee klaagliederen en de Psalmen kan ik zijn eerste argument wellicht nader duiden.

Als we dan een profielschets zouden maken voor de schrijvers van de Klaagliederen, is het duidelijk dat zij beschikten over taalkundige, dichterlijke en theologische vaardigheden. Daarnaast zijn zij te situeren in het Jeruzalem van na de val, maar zij hebben ook de val zelf zeer bewust meegemaakt. Zij horen bij Sion en de inwoners van Jeruzalem, maar zijn ook in staat om afstand te scheppen tussen hun ervaringen en hun theologische compositie, door antwoorden te geven op vragen naar de (theologische) achtergronden van deze catastrofes. Nu de schrijvers zo beschreven zijn in een profielschets, is het niet onredelijk om hen te identificeren met de tempelzangers die zijn achtergebleven in Jeruzalem.

---

¹⁵ Vertaling uit: Vriezen & Van der Woude, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, 2009, p. 365.

¹⁶ Vriezen & Van der Woude, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, 2009, p. 366.

¹⁷ Renkema, COT, 1993, p. 36-37.

¹⁸ Renkema, COT, 1993, p. 36-37.

1.3: Conclusie

In het kort ga ik in dit onderzoek ervan uit dat de Klaagliederen als losse composities zijn ontstaan, maar zij zijn met elkaar verbonden door hun gemeenschappelijke context en theologie. Daarom identificeer ik de schrijvers als behorend tot dezelfde groep personen, vaardig in taal en theologie, mogelijk de tempelzangers. Zij hebben de gebeurtenissen rondom de val van Jeruzalem weten te verwoorden en theologisch te duiden in de jaren 587 tot 580 voor Christus, met het voorbehoud dat het vijfde hoofdstuk van een latere generatie lijkt te zijn.

2. VERTALING

2.1: Inleiding en verantwoording

In dit hoofdstuk staat mijn vertaling van Klaagliederen 1 en 4. Ik heb hierbij als basistekst de Hebreeuwse tekst genomen van de Codex Leningradensis, zoals deze te vinden is in de BHS.¹⁹ Deze tekst heb ik vertaald met behulp van het woordenboek van Koehler en Baumgartner²⁰ en de grammatica van J.P. Lettinga.²¹ In enkele lastige gevallen heb ik grammaticale of lexicale argumentatie voor een woordkeuze gezocht en gevonden in het commentaar van Johan Renkema.²²

Waar nodig worden vraagstukken omtrent andere handschriften en lezingen behandeld in voetnoten met behulp van het tekstkritisch apparaat en de Masoretische kanttekeningen.²³ In de voetnoten zullen ook, waar nodig, vertaalproblemen behandeld worden of bepaalde keuzes toegelicht worden. Woorden die in de tekst tussen haken staan, staan niet in de Hebreeuwse tekst, maar zijn ingevoegd om de leesbaarheid in het Nederlands te verbeteren.

Wat betreft de weergave en indeling van de tekst heb ik ervoor gekozen om niet te werken volgens de indicatie van de BHS, die van een bepaald metrum lijkt uit te gaan. Ik heb ervoor gekozen om de tekst te structureren aan de hand van de Masoretische synagogale accenten.

---

¹⁹ Elliger & Rudolph, *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 1997, p. 1354-1357 en 1364-1366.

²⁰ Koehler, Ludwig & Baumgartner, Walter, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 2001, Brill, Leiden, Nederland.

²¹ Lettinga, J.P.; Muraoka, T. & Peursen, W.Th. van, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 11de editie 2000, Brill, Leiden, Nederland.

²² Renkema, COT, 1993.

²³ Kelley, Page H.; Mynatt, Daniel S. & Crawford, Timothy G., *The Masorah of Biblia Hebraica Stuttgartensia – Introduction and Annotated Glossary*, 1998, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, Verenigde Staten van Amerika.

2.2: Vertaling Klaagliederen 1

- 1 (א) Hoe²⁴ zit zij eenzaam neer,
die stad, talrijk van volk,
zij is geworden als een weduwe;
groot onder de heidenvolkeren,²⁵
een prinses onder de provincies,
zij is tot dienstplicht gedwongen.
- 2 (ב) Zij weent steeds in de nacht
en haar tranen (lopen) over haar wangen,²⁶
voor haar is geen troostende²⁷ onder al haar liefhebbers;
al haar vrienden hebben bedrieglijk met haar gehandeld,
zij zijn haar geworden tot vijanden.
- 3 (ג) Juda is opengelegd²⁸ vanwege de ellende
en vanwege²⁹ de veelheid van het werk,
zij zit neer onder de heidenvolkeren,
zij vindt geen rust;
al haar achtervolgers grijpen haar gedurende de tegenspoeden.
- 4 (ד) De wegen van Sion zijn in rouw
zonder de feestgaanden,³⁰
al haar poorten zijn verlaten,
haar priesters zijn kreunende;

---

²⁴ Dit woord, in de Masoretische traditie de titel van het boek Klaagliederen, is niet alleen een vraagwoord, maar heeft ook een klagende ondertoon en kan derhalve ook met "Ach, hoe" vertaald worden.

²⁵ Ondanks dat de vertaling met 'volkeren' of 'heidenen' ook correct is, heb ik voor 'heidenvolkeren' gekozen. Het woord 'volkeren' is naar mijn idee te neutraal en duidt onvoldoende het onderscheid tussen Israël en de andere volkeren met andere goden aan, terwijl het woord 'heidenen' te weinig het collectieve idee van een volk weergeeft.

²⁶ We hebben hier, ondanks dat er geen pluralisvormen staan, te maken met collectiva. Zie ook: Lettinga, 2000, §24j, p. 46.

²⁷ We hebben hier te maken met een *pi'el* pt. act. m. sg. van de radix נָחַם, dat gesubstantiveerd weergegeven kan worden met 'trooster'. Omdat de ellende van Jeruzalem en Sion echter zo groot is, hebben deze vrouwen meer behoefte aan iemand die haar voortdurend kan bijstaan, een troostende, dan iemand die haar op een bepaald moment alleen bijstand biedt, een trooster.

²⁸ Omdat het problematisch is het verbum גָּלָה in de *qal* met "in ballingschap gaan" te vertalen vanwege het volgende in dit vers, heb ik ervoor gekozen om de primaire betekenis 'onthullen' om te zetten in een voor deze context bruikbare betekenis. Hoewel Renkema vertaald met "is ontmanteld" (Renkema, COT, 1993, p. 75-77), komt 'openleggen', een passieve vorm van de *qal* dus, dichter bij de tragiek van de ballingschap. 'Blootleggen' zou ook een mogelijkheid kunnen zijn.

²⁹ Deze oorzaakverklarende betekenis van de praepositie מִן wordt ondersteund door KB p. 598.

³⁰ Dit woord bestaat uit het *qal* pt. act. pl. van de radix בָּוֵא, samen met het substantivum מְרִיעַ. De betekenis van deze twee woorden heb ik weergegeven met de samenstelling 'feestgaanden'.

haar maagden zijn ongerust en voor haar zelf³¹ is bitterheid.

5 (π) Haar verdrukkers zijn geworden tot een hoofd, haar vijanden zijn gerust,
want de HEERE heeft haar diep bedroefd om de veelheid van haar
overtredingen;
haar kinderen gaan in gevangenis voor het aangezicht van de verdrukker.

6 (ι) Weg uit dochter Sion ging³² al haar pracht;
haar vorsten zijn geworden
als damherten die geen weide vinden,
zij gingen krachteloos heen voor het aangezicht van de
achtervolger.

7 (τ) Jeruzalem gedenkt
de dagen van haar ellende en haar dakloosheid,³³
al haar kostbaarheden
die van oude dagen af zijn;
totdat haar volk viel in de hand van de verdrukker
en er geen helper³⁴ voor haar was,
de verdrukkers hebben haar gezien,
zij hebben gelachen om haar ondergang.

8 (π) Jeruzalem heeft zwaar gezondigd,
daarom is zij tot bespotting geworden;
al haar vereerders hebben haar veracht,
want zij hebben haar naaktheid gezien,
ook kreunt zij, en zij wendt zich af.

9 (υ) Haar onreinheid is in haar plooiën,
zij heeft niet gedacht aan haar einde,
zij ging wonderlijk naar beneden,³⁵

---

³¹ Dat hier de nadruk ligt op Vrouwe Sion, wordt duidelijk gemaakt door het gebruik van een substantief pronomina persona en een pronomina suffixum.

³² Dat LXX hier een passieve vorm heeft, is alleen een vereenvoudiging van de Hebreeuwse tekst, omdat het lastig is voor te stellen dat iets als pracht zelf de mogelijkheid heeft om weg te gaan. De oorspronkelijke lezing is dus te vinden in MT.

³³ KB p. 633. Opmerkelijk is dat hier in het Hebreeuws een meervoudsvorm wordt gehanteerd, die, blijkens het ontbreken van andere lezingen in handschriften en Masoretische kanttekeningen, niet problematisch wordt geacht. Misschien hebben we hier te maken met een plurale tantum of een pluralis intensivus. Zie ook: Lettinga, 2000, §24k, p. 46.

³⁴ In tegenstelling tot een vergelijkbaar geval in 1:2, 1:9, 1:16, 1:17 en 1:21 heb ik hier gekozen voor een gesubstantiveerde vorm van het participium, omdat, in tegenstelling tot 'troostende', het woord 'helpende' op mij enigszins gekunsteld overkomt.

er is geen troostende voor haar;
"Zie, HEERE, mijn ellende,³⁶
want de vijand maakt zich groot!"

10 (י) De verdrukker strekt zijn hand uit
naar al haar kostbaarheden;
want zij ziet heidenen³⁷
haar heiligdom binnengaan,
waarvan Gij geboden had,
dat zij niet mogen komen in de gemeente tot u.³⁸

11 (כ) Al haar volk is kreunende,
zoekende brood,
zij geven hun kostbaarheden voor voedsel om de levensgeest
terug te brengen;
"Zie, HEERE,
en aanschouw!
Want ik ben versmaad geworden.

12 (ל) Och jullie, allen die voorbijgaan,³⁹
aanschouwt en ziet,
is er een smart als mijn smart,
die mij is aangedaan;
waarmee de HEERE (mij) diep bedroefd heeft,
ten dage van de hittigheid van Zijn toorn?

13 (מ) Vanuit de hoge heeft Hij vuur gezonden in mijn beenderen, maar Hij
overheerste haar;⁴⁰
Hij heeft een net voor mijn voeten uitgespreid,

---

³⁵ Ook hier is de propositie de vorm te veranderen in een passivum, op basis van Symmachus en de Vulgata, een vereenvoudiging van de moeilijkere lezing in MT.

³⁶ Dat hier een perspectiefwisseling plaatsvindt, kan enigszins vreemd overkomen, maar er is onvoldoende overtuigend bewijs vanuit andere handschriften om dit gedeelte te harmoniseren en een suffix 3 f. sg. te lezen in de plaats van een suffix 1 c. sg.

³⁷ In tegenstelling tot 1:1, 1:3, 4:15, 4:17 en 4:20 voert het hier mijns inziens te ver om met 'heidenvolk(eren)' te vertalen, het is onwaarschijnlijk dat hele volken dat heiligdom zouden binnentreden.

³⁸ Het voorkomen van het suffix 2 f. sg. is opvallend door de eerder suffixen. Het gaat hier uiteraard niet om de HEERE, Die in Klaagliederen 1 duidelijk wordt voorgesteld als een man. Het moet dus wel om een vrouw gaan, Vrouwe Jeruzalem of Sion in dit geval. Mogelijk speelt hier op de achtergrond het idee van de stad als cultisch centrum een rol.

³⁹ In de uitdrukking כָּל־עֲבָרֵי דָרֶךְ vertaal ik het woord דָּרֶךְ niet apart met 'weg', ik voeg dit samen met het werkwoord tot één uitdrukking. Zie ook: Renkema, COT, 1993, p. 109.

⁴⁰ Dit is een *qal* impf. cons. 3 m. sg. cum suff. 3 f. sg. van de radix רָדָה. Mijns inziens verwijst dit suffix naar het vrouwelijke woord שָׂא. Dit zou kunnen aanduiden dat de HEERE de controle heeft over de smart die Jeruzalem is aangedaan.

Hij heeft mij achterwaarts doen keren,
Hij heeft mij verlaten gemaakt,
de hele dag ziek.

14 (י) Het juk van mijn overtredingen is aangebonden⁴¹ door Zijn hand,
zij zijn samengevlochten, zij zijn op mijn nek geklommen, Hij heeft mijn
kracht doen struikelen;
de Heere heeft mij gegeven
in de handen, ik kan niet opstaan.

15 (ט) De Heere heeft al mijn machtigen weggeworpen in mijn midden,⁴²
Hij heeft over mij een bijeenkomst uitgeroepen om mijn jongeren te
verbreken;
de Heere heeft de wijnpers getreden,
de maagd, dochter Juda.

16 (ז) Om deze dingen ben ik wenende,
mijn oog, mijn oog is vloeiende water,
want de troostende is ver van mij, die mijn levensgeest
terugbrengt;
mijn zonen zijn verlaten geworden,
want de vijand heeft de overhand."

17 (פ) Sion strekt haar handen uit,
er is geen troostende voor haar,
de HEERE heeft geboden tot Jakob, (dat) zijn omwonenden zijn
verdrukkers zijn;
Jeruzalem is geworden tot een onreine onder hen.

18 (ח) "Rechtvaardig is Hij, de HEERE, want ik ben Zijn mond weerspanning geweest;
hoort toch, alle gij⁴³ volken,
en ziet mijn smart,
mijn maagden en mijn jongeren zijn in de gevangenis gegaan.

---

⁴¹ Dit is een *nif'al* perf. 3 m. sg. van de radix תקל . De betekenis van dit werkwoord is dermate onduidelijk, dat er geen vertaling voor wordt gegeven in KB p. 1350 en 1638. De verklaring die Renkema hiervoor geeft (Renkema, COT, 1993, p. 116) neem ik over, het gaat hier wellicht om een terminus technicus voor het aanbinden van een juk.

⁴² Omdat "in mijn midden" een wat vreemde uitdrukking lijkt, vereenvoudigen LXX en de Vulgata dit naar "uit mijn midden".

⁴³ Deze vocativus voeg ik in, in overeenstemming met het $q^e r \bar{e}$ van CL, vele Masoretische handschriften, de Septuaginta en de Targum.

- 19 (יז) Ik riep tot mijn liefhebbers,
zij hebben mij bedrogen,
mijn priesters en mijn oudsten zijn in de stad omgekomen;
want zij hebben voedsel voor zichzelf gezocht,⁴⁴
opdat zij hun levensgeest zouden terugbrengen.
- 20 (יח) Zie, HEERE, want het is mij bang,
mijn ingewanden branden,
mijn hart keert zich om in mijn binnenste,
want ik ben zeer weerspanning geweest;
van buiten rooft het zwaard mijn kinderen, binnenshuis is als de dood.
- 21 (יט) Zij horen dat ik kreunende ben,
er is geen troostende voor mij,
al mijn vijanden horen mijn ongeluk, zij verheugen zich,
ja, Gij hebt gedaan;⁴⁵
Gij hebt gebracht de dag die Gij uitgeroepen hebt, en zij zullen mij gelijk zijn.
- 22 (כ) Laat al hun kwaad voor Uw aangezicht komen
en handel met hen,
zoals Gij met mij hebt gehandeld om al mijn overtredingen;
want talrijk zijn mijn verzuchtingen en mijn hart is ziek."

---

⁴⁴ Dat LXX "maar zij hebben het niet gevonden" hieraan toevoegt, is een verklaring voor een stilte in de tekst. Het zou kunnen zijn dat de priesters en de oudsten in de stad omkwamen van de honger, maar de Hebreeuwse tekst lijkt te suggereren dat er ook een andere reden voor hun dood zou kunnen zijn. Zij zochten immers voedsel voor zichzelf, en stonden zo wellicht niet ten dienste van het hongerlijdende volk.

⁴⁵ De zinsvolgorde komt wellicht wat ongelukkig over, maar "ja, Gij hebt gedaan" slaat op "mijn ongeluk", met "zij verheugen zich" als tussenzin.

2.3: Vertaling Klaagliederen 4

- 1 (א) Hoe is het goud verdonkerd,
het goede goud veranderd;
verstrooid liggen de heilige stenen
op de hoek van alle straten.
- 2 (ב) De kostbare kinderen van Sion,
die betaald zijn met fijn goud;
hoe worden zij nu gerekend als aardewerken kruiken,
het werk van pottenbakkershanden?
- 3 (ג) Zelfs de jakhalzen⁴⁶ bieden de borst aan,
zij zogen hun welpen;
de dochter van mijn volk⁴⁷ is wreed geworden,
als struisvogels in de woestijn.
- 4 (ד) De tong van de zuigeling kleeft aan zijn gehemelte door de dorst;
de kinderen eisen brood,
er is niemand die het hen aanreikt.
- 5 (ה) Die lekkernijen aten,
zijn ontsteld op de straten;
die eens in karmozijn werden verzorgd,
omarmen de ashopen.⁴⁸
- 6 (ו) De ongerechtigheid van de dochter van mijn volk was groter
dan de zonde van Sodom;
de in een ogenblik omgekeerde,
en handen hebben daar niet aan gewerkt.

---

⁴⁶ In de verklaring van het woord תנין of תנים zijn allerlei dieren genoemd: van zeekoeien tot Nijlkrokodillen en van tonijnen tot mythologische slangen met borsten (zie ook: Renkema, COT, 1993, p. 358-360). Ik vat dit echter op als een ongebruikelijk meervoud van het woord תן, 'jakhals' (zie ook: Lettinga, 2000, §24c, p. 45). Hoe zou men anders kunnen spreken van welpen in het verdere van dit vers?

⁴⁷ Als ik dit zou vertalen op dezelfde wijze als "dochter Jeruzalem", zou hier "dochter mijn volk" moeten staan. Dit is echter onlogisch, zodat ik gekozen heb voor "de dochter van mijn volk". Deze dochter is dan waarschijnlijk Jeruzalem of Sion.

⁴⁸ Het woord אשפות betekent niet alleen ashopen, maar ook allerlei mest- en vuilnishopen. Zie ook: KB p. 97.

- 7 (ז) Haar vorsten zijn reiner geweest dan sneeuw,
zij zijn glanzender geweest dan melk;
zij zijn roder geweest van lichaam⁴⁹ dan koraal,
lazuurblauw hun gestalte.
- 8 (ח) Donkerder dan roet⁵⁰ is hun verschijning,
zij worden niet herkend op de straten;
hun huid verschrompelt op hun gebeente,
het is verdord, het is geworden als hout.⁵¹
- 9 (ט) Gelukkiger zijn de door het zwaard doorboorden,
dan de door de honger doorboorden;
zij die wegvloeien, doorstoken zijnde,⁵²
vanwege de opbrengsten van het land.
- 10 (י) De handen van barmhartige vrouwen
koken hun kinderen;
zij zijn tot voedsel geworden,
in de verbreking van de dochter van mijn volk.
- 11 (יא) De HEERE heeft Zijn grimmigheid volbracht,
Hij heeft de hittigheid van Zijn toorn uitgestort;
Hij stak vuur aan in Sion,
dat verteerde haar fundamenten.

⁴⁹ Het woord עצם wordt meestal vertaald met 'beenderen' of 'gebeente', maar dat zou in dit vers onlogisch zijn. Rode botten zijn niet gebruikelijk, dus waarschijnlijk wordt hier een abstracter concept als 'lichaam' bedoeld.

⁵⁰ KB geeft voor het woord זָהוּר op p. 1457 geen betekenis, er wordt alleen verwezen naar oude en moderne vertalingen hiervan. De Vulgata heeft *super carbones* ("meer dan kolen"), maar deze vertaling lijkt mij niet passend bij de context van het oude Israël. LXX heeft hier ἀσβόλην, te vertalen met 'roet' (Lust, Johan; Eynikel, Erik & Hauspie, Katrin (eds.), *Greek-English Lexicon of the Septuagint – Revised Edition*, 2003, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, Duitsland, p. 87). Ook Athalya Brenner meldt dat de radix זָהַר een donkerheid of zwarteheid aanduidt die verband houdt met de kleur van verbrande zaken (Brenner, Athalya, *Colour Terms in the Old Testament*, in de serie *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, vol. 21, 1982, JSOT Press, Sheffield, Verenigd Koninkrijk, p. 98-99). Dit is ook de vertaling die ik hier hanteer, omdat roet een product is dat vrijkomt bij de verbranding van meerdere producten dan alleen steenkool. Deze vertaling sluit ook aan bij de eerste betekenis van het verbum זָהַר ("zwart worden"), zie ook KB p. 1465.

⁵¹ Omdat עוֹר, 'huid', een vrouwelijk zelfstandig naamwoord is, ga ik ervan uit dat het tweemaal voorkomende perf. 3 m. sg. hier verwijst naar het mannelijke zelfstandig naamwoord עֲצָם, 'gebeente'.

⁵² De vele suggesties die, onder andere in het tekstkritisch apparaat van de BHS, gedaan worden om de consonanten anders te rangschikken of te vervangen, zijn overbodig als we abstract naar de betekenis van deze woorden kijken. Ja, beide werkwoorden worden meestal gebruikt in een letterlijke betekenis, het wegvloeien van water en het doorsteken van mensen, maar het wegvloeien kan ook verstaan worden als een wegwijnen of wegvloeien van krachten, de langzame hongerdood. En zouden voortdurende steken in de maag vanwege de honger niet als erger kunnen worden opgevat dan doorstoken worden door het zwaard? Beide steken hebben immers hetzelfde gevolg: de dood, hetzij snel, hetzij langzaam.

- 12 (ב) De koningen der aarde hebben niet geloofd,
 noch al de inwoners der aarde;
 dat de verdrukker en vijand kon binnengaan
 in de poorten van Jeruzalem.
- 13 (ג) Vanwege de zonden van haar profeten,
 de ongerechtigheden van haar priesters;
 die in haar midden vergoten het bloed van rechtvaardigen.
- 14 (ד) Zij hebben (als) blinden gewankeld op de straten,
 zij waren verontreinigd met bloed;
 wat zij niet mogen,
 zij raken (het) aan met hun kleding.⁵³
- 15 (ה) "Gaat opzij, een onreine!", roepen zij tot hen,⁵⁴
 "gaat opzij, gaat opzij, raakt niet aan!"
 Ja, zij dolen, ook wankelen zij;
 zij zeggen onder de heidenvolkeren:
 "Zij mogen niet langer verblijven.
- 16 (ו) Het aangezicht des HEEREN verstroot hen,
 Hij zal niet voortgaan hen te aanschouwen;
 het aangezicht van de priesters eren zij niet
 en de oudsten verlenen zij geen gunst."
- 17 (ז) Voortdurend bezwijken onze ogen
 naar onze hulp, vergeefs;
 op onze uitkijkpunten kijken wij uit
 naar een heidenvolk dat niet redt.

---

⁵³ Kort mijn interpretatie over de verbindingen in dit vers. De priesters hebben als blinden gewankeld op de straten. Daarnaast waren zij verontreinigd met bloed, wat zij niet mogen, doordat zij bloed hebben aangeraakt met hun kleding.

⁵⁴ Dit vers is niet eenvoudig te vertalen. Met een *qal* perf. 3 c. pl. van de radix אָרָק moet het haast wel dat er andere mensen zijn die "gaat opzij, een onreine" roepen, in de buurt van de wankelende priesters. Als zij dit echter specifiek tegen hen zouden zeggen, zou er een vocativus te verwachten zijn bij טָמֵא, maar daar is geen sprake van. Een aangename oplossing zou dan zijn om de *qal* impv. 2 m. pl. van de radix סָרַר te lezen als gericht tegen de onreine priesters, maar het volgende woord als onderlinge uitwisseling van informatie. Deze interpretatie is echter niet legitiem, omdat een verbindend accent te vinden is. Een duidelijke oplossing voor deze vertaalproblemen is dus nu niet te geven.

- 18 (ז) Zij belagen onze stappen
van het gaan op onze pleinen;
ons einde is nabij gekomen, onze dagen zijn vervuld, ja, ons einde is
gekomen.
- 19 (ז) Sneller zijn onze achtervolgers
dan de arenden van de hemel;
op de bergen jagen zij ons verhit na,
in de woestijn liggen zij in een hinderlaag voor ons.
- 20 (ו) Onze levensadem, de gezalfde des HEEREN,
is opgesloten in hun kuilen;
van wie wij zeiden:
"In zijn schaduw zullen wij leven onder de heidenvolkeren."
- 21 (ז) Verheug u en verblijd u, dochter Edom,
bewoonster van het land Uts;
ook bij u zal de beker langskomen,
u zult drinken en u zult u ontbloten.
- 22 (ו) Uw ongerechtigheid komt tot een einde, dochter Sion,
Hij zal uw wegvoering niet voortzetten;
Hij zal uw ongerechtigheid onderzoeken, dochter Edom,
Hij zal uw zonden onthullen.

3. CITEREN EN VERWIJZEN

3.1: Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik op basis van een literatuuronderzoek proberen uit te komen bij enkele methodologische handvatten voor het bestuderen van citaten en verwijzingen vanuit Klaagliederen 1 en 4. De hoeveelheid literatuur die omtrent dit onderwerp binnen de exegese van het Oude Testament reeds is gepubliceerd, is groot, vaak zeer complex en uiteenlopend qua methodologische benaderingen. Richard L. Schultz heeft in zijn dissertatie over citeren en woordelijke parallellen binnen de Profeten⁵⁵ dan ook veel ruimte gegeven aan een (beknopte) inleiding in de reeds verschenen literatuur.

Na het introduceren van twee methodologische modellen vanuit de literatuur zal ik dan ook vrij snel overgaan tot mijn eigen methodologische definitie in dit onderzoek.

3.2: Methodologische overwegingen

Bij deze scriptie is een hoofdonderzoeksvraag geformuleerd met daarin de woorden "parallele beeldspraken en uitdrukkingen", en in de inleiding is gesproken over 'citeren' en 'verwijzen'. Dit betekent dat gedefinieerd moet worden wat onder deze termen, in relatie tot het Oude Testament, verstaan wordt.

Onder citeren versta ik het woordelijk herhalen van een eerdere uitspraak⁵⁶ van een ander. Deze eerdere uitspraak zal dan vermoedelijk enige mate van autoriteit of bekendheid gehad hebben. Met betrekking tot het Oude Testament wil ik hierbij wel het voorbehoud maken dat in een orale of niet door het schrift gedomineerde traditie het zeer goed mogelijk is dat een uitspraak niet volledig correct wordt weergegeven door degene die citeert; ook tegenwoordig worden details nog onbedoeld veranderd. Indien echter de betekenis van die eerdere uitspraak identiek blijft, acht ik het redelijk om ook dit als een citaat te beschouwen.

Met verwijzen is al een veel gecompliceerder woord gebruikt. Op dit moment merk ik alleen op dat verwijzen zich onderscheidt van citeren door het bedoeld veranderen van details, hetgeen verschillende doelen in zich kan hebben. Daarnaast is het mogelijk om met een verwijzing bewust een compleet andere betekenis te bewerkstelligen, door een omkering van de oorspronkelijke betekenis of door het gebruiken van deze uitspraak in een andere context. De verschillende manieren van verwijzen zullen nog nader aan de orde komen.

---

⁵⁵ Schultz, Richard L., *The Search for Quotation – Verbal Parallels in the Prophets*, in de serie *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, vol. 180, 1999, Sheffield Academic Press, Sheffield, Verenigd Koninkrijk.

⁵⁶ Onder de term 'uitspraak' versta ik het geheel aan losse kernwoorden, uitdrukkingen, metaforen en betekenisvol spreken.

3.3: Problemen

Het grootste probleem in het onderzoek naar citaten en verwijzingen is echter niet het vaststellen van deze begrippen en het identificeren van citaten en verwijzingen, maar het interpreteren daarvan. Om met enige mate van zekerheid te kunnen vaststellen dat een Bijbelse auteur citeert of verwijst, moet de datering van zijn tekst kunnen worden vergeleken met de datering van de veronderstelde bron voor zijn hergebruik. Aangezien de datering van profetische teksten een zeer gecompliceerde zaak kan zijn, werden al vroeg in het onderzoek naar citeren en verwijzen binnen de Profeten modellen of methodologische theorieën opgesteld. Zo kwam Carl Paul Caspari al in 1843 met de volgende richtlijn bij gelijke passages binnen de Profeten:

- "1. The similarity is due to the similarity of subject which both prophets are addressing in their respective prophecies, as well as the fact that the prophet's conceptual, imagistic and linguistic world is relatively limited in scope, often resulting in the use of the same expressions.*
- 2. The author of A, having read B's prophecies, unconsciously or intentionally employed the appropriate concepts, images and expressions of the latter which remained in his memory to present the substance of his prophecy.*
- 3. B read A's prophecies and borrowed concepts, images and expressions from the latter.*
- 4. An oracle of an older prophet formed the basis for the prophecies of both prophets each drawing upon it independently.*
- 5. The passage was introduced from an earlier oracle into a later prophecy through revision or interpolation.*
- 6. The passage was interpolated into an earlier prophecy from a later prophecy.*
- 7. Both passages are by the same prophet."⁵⁷*

Dit model, waarin terecht de mogelijkheid van een gemeenschappelijke bron of het gebruiken van een gemeenschappelijk taalveld wordt benadrukt, is echter niet geheel bruikbaar voor dit onderzoek naar intertekstuele verbanden tussen de Klaagliederen en de Psalmen. In de eerste plaats is mijn onderzoek er niet op gericht om oorspronkelijke en niet-oorspronkelijke orakels of Godswoorden te onderscheiden. In de tweede plaats is mijn doel niet het dateren van Bijbelboeken of gedeelten daaruit, al is dit wel een noodzakelijk middel in het onderzoek. In deze scriptie gaat het vooral om de vraag welke betekenis kan worden gegeven aan het hergebruik van bepaalde uitspraken en tradities.

Van recenter datum is de methodologische aanpak die Patricia Willey gebruikt in haar onderzoek naar verwijzingen door de tweede Jesaja.⁵⁸ Haar benadering is

---

⁵⁷ Caspari, C.P, "Jesajanische Studien. I. Jeremia ein Zeuge für die Aechtheit von Jes. c. 34 und mithin auch für die aechtheit von Jes. c. 33, c. 40-66, c. 13-14, 23 und c. 21, 1-10", in: *Zeitschrift für die Gesamte Lutherische Theologie und Kirche*, vol. 4, 1843, p. 1-73. Geciteerd in: Schultz, *The Search for Quotation*, 1999, p. 23.

gebaseerd op de zeven testvragen die de nieuwtestamenticus Richard Hays bedacht om in zijn studie naar Schriftverwijzingen in de brieven van Paulus vast te stellen in hoeverre er sprake is van een verwijzing.

- " 1. *Availability: Did the author have access to the claimed source?*
2. *Volume: How extensive is the explicit repetition?*
3. *Recurrence: Are there other parallels between the two texts?*
4. *Thematic Coherence: Do the words have similar meanings in the two texts?*
5. *Historical Plausibility: Is it likely that the later text would be understood as echoing an earlier text?*
6. *History of Interpretation: Has this allusion been recognized previously?*
7. *Satisfaction: Does the proposed interpretation of the alluding text illuminate the surrounding discourse?*"⁵⁹

In mijn onderzoek naar de betekenis van intertekstuele verbanden tussen de Psalmen en Klaagliederen 1 en 4 zou een gedeelte van dit model gebruikt kunnen worden. Punt 4 van deze test is in deze vorm echter niet toepasbaar, omdat een verwijzing niet altijd op een gelijke betekenis hoeft te wijzen.

Omdat ik in deze scriptie niet te veel aandacht wil besteden aan een bespreking van alle methodologische literatuur, wil ik nu dit hoofdstuk voortzetten met de bespreking van een artikel van Benjamin Sommer over de manieren van verwijzen in Jesaja 40-66. Overigens kan ik de dissertatie van Richard Schultz wel aanbevelen als inleidend werk over de methodologie van het onderzoek naar citeren en verwijzen in de Profeten.

3.4: Verwijzingen in Jesaja 40-66

Benjamin D. Sommer schreef rond het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw een artikel met de titel "Allusions and Illusions: The Unity of the Book of Isaiah in Light of Deutero-Isaiah's Use of Prophetic Tradition".⁶⁰ In dit uitstekende artikel bespreekt hij hoe Deutero-Jesaja⁶¹ op verschillende manieren verwijst naar in zijn tijd reeds bestaande en bekende Schriftradiaties. De twee belangrijkste categorieën

---

⁵⁸ Willey, P.T., *Remember the Former Things: The Recollection of Previous Texts in Second Isaiah*, in de serie *SBL Dissertation Series*, vol. 161, 1997, Scholars Press, Atlanta, Georgia, Verenigde Staten van Amerika. Geciteerd in: Schultz, *The Search for Quotation*, 1999, p. 38-39.

⁵⁹ Hays, R.B., *Echoes of Scripture in the Letters of Paul*, 1989, Yale University Press, New Haven, Connecticut, Verenigde Staten van Amerika, p. 29-32. Geciteerd in: Schultz, *The Search for Quotation*, 1999, p. 39.

⁶⁰ Sommer, Benjamin D., "Allusions and Illusions: The Unity of the Book of Isaiah in Light of Deutero-Isaiah's Use of Prophetic Tradition", in: Melugin, Roy F. & Sweeney, Marvin A. (eds.), *New Visions of Isaiah*, in de serie *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, vol. 214, 1996, Sheffield Academic Press, Sheffield, Verenigd Koninkrijk, p. 156-186.

⁶¹ Gezien zijn titel (*Deutero-Isaiah*) en zijn onderzoekstekst (Jesaja 40-66) is mij niet geheel duidelijk of hij Jesaja 40-66 als behorend tot één auteur beschouwt en daarmee het onderscheid tussen hoofdstuk 40-55 (Deutero-Jesaja) en hoofdstuk 56-66 (Trito-Jesaja) ontkent.

hierin zijn het omkeren van profetieën en het opnieuw voorspellen van onvervulde profetieën.⁶² Elk van deze categorieën zal ik kort bespreken.

Bij het omkeren van oudere profetieën worden gelijke woorden, uitdrukkingen en thema's gebruikt, maar wordt de oude betekenis veranderd of overstegen.⁶³ Een voorbeeld waarin Deutero-Jesaja een oudere profetie aanhaalt, in intrinsieke betekenis laat staan, maar vervolgens overstijgt met een nieuwe profetische uitspraak, is te vinden in Jesaja 40:1-10. De thematiek van de verwelkende bloem uit Jesaja 28:1-5, de oudere traditie, wordt in Jesaja 40 herhaald. De intrinsieke betekenis blijft hier gelijk, maar er wordt een nieuwe uitspraak aan toegevoegd over het eeuwige woord van God.⁶⁴ Deze eerdere verwijzing dient er dan toe om de oude uitspraak te laten verwelken, zodat er een nieuwe theologie kan opbloeien.

Het totaal omkeren van oudere gedachten vindt plaats in Deutero-Jesaja's ontkenning en ontcrachting van theologische gedachten die onder andere in het boek Klaagliederen te vinden zijn.⁶⁵

Het is echter ook mogelijk in de literatuur van het Oude en Nieuwe Testament om de betekenis van een citaat 'intact' te laten, maar wel de woord- en tekstvolgorde om te keren, zoals Pancratius Beentjes in een artikel heeft aangetoond.⁶⁶ Het kan zijn dat de auteur hiermee een nieuwe of uitgebreide betekenis wil geven aan de tekst,⁶⁷ maar er kan ook sprake zijn van een vermeerderde autoriteit van de tekst door een citaat, waarbij de 'belezenheid' en opmerkelijkheid wordt aangetoond in de omgekeerde woord- en tekstvolgorde.⁶⁸

Het opnieuw uitspreken van oudere, onvervulde profetieën, door Sommer ook wel *historical recontextualization* genoemd,⁶⁹ gebeurt vooral wanneer een profetie specifiek tegen een bepaalde groep is gericht. De Assyriërs, een grote bedreiging voor Juda ten tijde van de eerste Jesaja, waren van het wereldtoneel verdwenen in de tijd van de Babylonische ballingschap, zodat orakels tegen hen⁷⁰ door Deutero-Jesaja gebruikt werden als materiaal voor anti-Babylonische teksten.⁷¹ Hierbij is er dus eerder sprake van een gebruik van eerdere uitdrukkingen dan een verwijzing naar eerdere uitdrukkingen, omdat de betekenis vooral gelegen is in de context en de geadresseerde; factoren die in de tijd aan verandering onderhevig zijn.

Zo zijn er dus door Deutero-Jesaja verschillende manieren gehanteerd in de verwijzing naar oudere tradities. Deze overwegingen zal ik gebruiken om de

---

⁶² Sommer, "Allusions and Illusions", 1996, p. 173-174.

⁶³ Sommer, "Allusions and Illusions", 1996, p. 158-159.

⁶⁴ Sommer, "Allusions and Illusions", 1996, p. 158-159.

⁶⁵ Renkema, J., *'Misschien is er hoop...'* – De theologische vooronderstellingen van het boek Klaagliederen, 1983, T. Wever, Franeker, Nederland, p. 325-331.

⁶⁶ Beentjes, Pancratius C., "Inverted Quotations in the Bible – A Neglected Stylistic Pattern", in: *Biblica*, vol. 63, 1982, p. 506-523.

⁶⁷ Beentjes, "Inverted Quotations in the Bible", 1982, p. 521.

⁶⁸ Beentjes, "Inverted Quotations in the Bible", 1982, p. 515.

⁶⁹ Sommer, "Allusions and Illusions", 1996, p. 160.

⁷⁰ In het bekende profetische genre van de orakels tegen de heidenvolkeren.

⁷¹ Sommer, "Allusions and Illusions", 1996, p. 160.

methodologische werkwijze te formuleren die ik in de rest van dit onderzoek zal gebruiken.

3.5: Conclusies – Citeren en verwijzen

Op basis van een verwerking van de bestudeerde literatuur kom ik uiteindelijk tot de volgende methodologische handvatten in mijn onderzoek.

Mijn definitie over citeren, zoals eerder gegeven,⁷² laat ik staan in die vorm. Hierbij spreek ik overigens wel het vermoeden uit dat ik vrij weinig citaten zal aantreffen. Dit vermoeden baseer ik op het idee dat ten tijde van het op schrift stellen van de Klaagliederen en de Psalmen de tradities in deze boeken niet dermate geconsolideerd en gecanoniseerd waren dat er sprake is van een literaire traditie die als ondersteuning dient voor argumentatie. Ik verwacht dan ook meer resultaten te vinden op het gebied van de verwijzingen.

Het grote verschil tussen verwijzen en citeren is het hanteren van de uitspraak in een betekenis. Bij een citaat blijft de intrinsieke betekenis ongewijzigd, al kan er rondom dat citaat veel weersproken of veranderd worden, een citaat zou zelfs gebruikt kunnen worden om de onwaarheid ervan aan te tonen. Bij een verwijzing is er echter vrijwel altijd sprake van een verschuiving of verandering in betekenis. Dit kan op de volgende manieren.⁷³

Ten eerste kan er sprake zijn van een recontextualisatie van een uitspraak.⁷⁴ Hierbij wordt een gedachte uit een eerdere context gebruikt in een nieuwe, veranderde context, waarbij opnieuw, wellicht op een andere wijze, betekenis wordt gegeven aan een uitspraak. Het moge duidelijk zijn dat deze manier van verwijzen dicht tegen het citeren aanzit, de grote factor van belang is hier dan ook de context.

Ten tweede kan een uitspraak veranderd worden door het toevoegen of verwijderen van woorden.⁷⁵ Hiermee kan een eerdere (theologische) traditie ontkend, bevestigd, veranderd, vernieuwd of uitgebreid worden. Daarnaast is het mogelijk om door middel van toevoeging een tweede traditie te incorporeren. Ook dit is een middel om een nieuwe betekenis te creëren, die eigenlijk al ouder is.

---

⁷² §3.2, p. 21.

⁷³ Omdat ik op dit punt van het onderzoek nog niet weet welke manieren zullen blijken uit het intertekstuele onderzoek bij Klaagliederen 1 en 4, hoop ik hier in het laatste hoofdstuk nog op terug te komen in enkele methodologische bevinden en conclusies.

⁷⁴ In feite blijft de intrinsieke betekenis van een uitspraak ook dan gelijk, maar aangezien een betekenis ook altijd wordt verduidelijkt door of afgeleid van een context, is hier de extrinsieke betekenis van doorslaggevend belang.

⁷⁵ Zowel op een klein niveau, het toevoegen of verwijderen van een negatiepartikel, als op een groter niveau.

3.6: Conclusies – Vervolg van het onderzoek

In aansluiting bij de bestudeerde methodologische literatuur, zou ik hier nu met een lijstje van criteria bij het identificeren van citaten en verwijzingen moeten komen. Mijns inziens is dit echter geen goede werkwijze, omdat dan een methodologisch visnet wordt uitgeworpen in de zee van teksten, waarbij alleen die teksten aan boord worden gehaald, die volgens de criteria worden geïdentificeerd als citaten en verwijzingen. Hierbij is het risico groot dat er onjuiste conclusies getrokken worden, door bijvoorbeeld bepaalde teksten die een intertekstuele betekenis in zich hebben door de mazen van de methodologie te laten glippen. Mijns inziens moet het methodologische kader juist onderbouwd en opgebouwd worden vanuit het onderzoek naar de teksten.

Ik hanteer echter wel de volgende belangrijkste aandachtspunten en vragen bij de gevonden parallellen:

- Taalveld: als er een parallelle uitspraak gevonden is, kan deze dan ook voortkomen uit een gemeenschappelijk taalveld?
- Evidentie: in hoeverre is de parallelle uitspraak als citaat of verwijzing vrijwel direct duidelijk voor de hoorder of lezer van een tekst?
- Datering: als er sprake is van een citaat of verwijzing, welke tekst vormt dan de originele tekst?
- Betekenis: welke betekenis kan gegeven worden aan een citaat of verwijzing?

Deze vier punten – er zijn natuurlijk nog meer vragen die in de ontmoeting van de teksten vanzelf naar voren zullen komen – zal ik kort toelichten. Een gemeenschappelijk taalveld kan aangetoond worden door het voorkomen van de parallel in andere teksten van het Oude Testament, wellicht met een gelijksoortig thema of onderwerp. De evidentie zal moeten blijken uit de aard en mate van de parallelle woorden of uitdrukkingen. Indien de gevonden parallel niet evident genoeg is, is het waarschijnlijk dat het citaat of de verwijzing niet bedoeld is. Wat betreft de datering kan worden opgemerkt dat de oudste tekst, hetgeen overigens niet gelijk staat aan de oudste historische omgeving van een tekst, de bron is voor latere teksten. De betekenis van een parallel als citaat of verwijzing zal blijken uit de tekst. Zoals hierboven reeds opgemerkt is, kunnen er meerdere bedoelingen gevonden worden in het citeren of verwijzen.

Op basis van de bovenstaande methodologische overwegingen ga ik in de volgende stappen te werk voor het vinden van de intertekstuele verbanden tussen Klaagliederen 1 en 4 en de Psalmen:

- Selecteren van alle losse kernwoorden, uitdrukkingen en metaforen in de tekst van Klaagliederen 1 en 4;
- Onderzoeken van de geselecteerde woorden en woordgroepen op hun parallellen in de Psalmen met een concordantie;⁷⁶

---

⁷⁶ Ik heb gebruikgemaakt van: Lisowsky, Gerhard; Rost, Leonhard & Rüger, Hans Peter, *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*, 3de editie 1993, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, Duitsland.

- Toetsen van de gevonden teksten uit de Psalmen in een goede Nederlandse vertaling⁷⁷ op hun bruikbaarheid in dit onderzoek;
- Vertalen van de gevonden en bruikbare teksten uit de Psalmen;
- Analyse en vergelijking van de parallellen op het gebied van grammatica en structuur;
- Raadplegen wetenschappelijke commentaren met de tot dan toe bereikte resultaten;
- Beantwoorden hoofdonderzoeksvraag voor elk van deze parallellen.

Met deze werkwijze hoop ik in het slothoofdstuk van deze scriptie juiste conclusies te kunnen trekken op methodologisch en exegetisch gebied.

---

⁷⁷ Statenvertaling, editie 1977 (Tukkereditie).

4. ANALYSE VAN PARALLELEN

4.1: Inleiding

In dit hoofdstuk worden de bruikbare resultaten van het concordantieonderzoek gepresenteerd en geanalyseerd. De indeling van dit hoofdstuk is thematisch, waarbij in het voorkomen van een intertekstueel thema in een vers van Klaagliederen 1, de gegevens rondom dit thema uit verdere verzen van hoofdstuk 1 en 4 ook worden besproken. Deze indeling volgt echter wel de thematische chronologie van Klaagliederen 1 en 4.

Allereerst zullen de parallelle teksten geciteerd worden, geheel of in delen. Hierop volgt een analyse van deze resultaten, door een korte vergelijking en een commentaarstudie. De eerdere intentie bij dit onderzoek was om de gegevens te verbinden aan een uitgebreide commentaarstudie. Het is echter gebleken, na het raadplegen van vele commentaren op de Klaagliederen en de Psalmen in de Universiteitsbibliotheek Utrecht, dat de meeste commentatoren weinig tot niets melden op het gebied van interpretatie van parallellen. Meestal worden resultaten van concordantieonderzoek gemeld tussen haken of in een voetnoot, zonder dat gekeken wordt naar de betekenis van die overeenkomst. Daarom is de bespreking van Bijbelcommentaren in dit hoofdstuk beknopter dan oorspronkelijk gewenst, in sommige gevallen is dit zelfs afwezig.

Na deze stap zijn de gevonden parallellen geïnterpreteerd op het gebied van het vraagstuk naar citeren en verwijzen, maar enkele exegetische opmerkingen over de tekst uit de Klaagliederen of de tekst uit de Psalmen zullen ook niet ontbreken.

4.2: Neerzitten en wenen

In Klaagliederen 1:1aA en 1:2aA is een parallellisme te zien tussen de woorden "zij zit neer" (יִשְׁבֶּה) en "zij weent" (תִּבְכֶּה). Deze parallel komt ook voor in Psalm 137:1b met de woorden "wij zaten neer" (יִשְׁבְּנוּ) en "wij weenden" (בִּכִּינוּ).

Klaagliederen 1:1aA:

Hoe *zit* zij eenzaam *neer*

Klaagliederen 1:2aA:

Zij weent steeds in de nacht

Psalm 137:1:

Aan de rivieren van Babel,

daar *zaten wij neer*, ook *weenden wij*,
als wij Sion gedachten.

Wellicht is hier sprake van een intertekstueel verband door de gemeenschappelijke verba 'neerzitten' en 'wenen'. Tevens worden de werkwoorden in deze drie teksten verbonden met (Vrouwe) Sion.

Renkema merkt over Psalm 137 op dat deze waarschijnlijk postexilisch is, omdat de ballingschap herinnerd wordt.⁷⁸

Het lijkt mij niet aannemelijk te veronderstellen dat de psalmist bewust verwijst naar de Klaagliederen, omdat de werkwoorden op verschillende wijzen toegepast worden. In de Klaagliederen gaat het om Vrouwe Sion die neerzit en weent na de verwoesting, terwijl het in Psalm 137 gaat om de ballingen in Babel die neerzitten en wenen om de herinnering aan de verwoesting. Het is echter ook niet volledig uit te sluiten dat dit een verwijzing is, omdat als onderliggende gedachte kan gelden dat de bekommernis en rouw over Sion niet alleen is voorbehouden aan de plaats zelf, maar ook wordt megedragen in een vreemd land. Mijns inziens is hier gebruikgemaakt van een gemeenschappelijke woordenschat rondom het thema verdriet.

4.3: Eenzaamheid

In Klaagliederen 1:1aA komt het woord 'eenzaam' (בדד) voor. Op basis van een parallellisme in Jesaja 27:10 kan het woord 'verlaten' (נעזב) beschouwd worden als een synoniem van 'eenzaam', zodat er een intertekstueel verband kan zijn met Psalm 37:25b.

Klaagliederen 1:1aA:

Hoe zit zij *eenzaam* neer

Psalm 37:25:

Ik ben jong geweest, ook ben ik oud geweest,
maar ik heb de rechtvaardige niet *verlaten* gezien,
noch zijn zaad zoekende brood.

Door het gebruik van een woord met een gelijksoortige betekenis is hier mogelijk sprake van een intertekstueel verband.

Ik sluit niet uit dat er hier sprake is van een verwijzing. Het probleem is echter de vraag welke tekst de oudere is. Mocht het zo zijn dat Psalm 37:25 ouder is dan Klaagliederen 1:1, dan wordt in de Klaagliederen wellicht verondersteld dat Vrouwe Sion onrechtvaardig is of was, omdat zij wèl *verlaten* of *eenzaam* is. Ook bij een omgekeerde volgorde in datering zou deze gedachte aanwezig kunnen zijn. Een argument tegen het beschouwen van deze woordelijke overeenkomst als een verwijzing is de mannelijke vorm van het werkwoord die in Psalm 37:25b gebruikt wordt, alsook het mannelijke suffix in Psalm 37:25c. In Klaagliederen 1 gaat het immers expliciet over een vrouwelijk persoon.

---

⁷⁸ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 254.

De overeenkomst tussen beide verzen is opmerkelijk, maar zou ook als 'gezocht' beschouwd kunnen worden. Ondanks dat de parallel niet evident is,⁷⁹ zou een verwijzing toch aannemelijk gemaakt kunnen worden. Deze aannemelijkheid wordt vergroot met het ontdekken van een intertekstueel verband tussen Klaagliederen 1:11aB en Psalm 37:25c door het gemeenschappelijke gebruik van de uitdrukking "brood zoeken" (בקש להם). Ik acht een verwijzing van de ene tekst naar de andere waarschijnlijk, maar niet zeker. Het is in ieder geval een opmerkelijke parallel.

4.4: Weduwe

In Klaagliederen 1:1aC komt het woord 'weduwe' (אלמנה) voor in de uitdrukking "zij is geworden als een weduwe" (היתה כאלמנה). Dit woord of deze uitdrukking komt ook voor als "zijn weduwen" (אלמנתיו) in Psalm 78:64b en als 'weduwe' (אלמנה) in Psalm 109:9b.

Klaagliederen 1:1aC:

Zij is geworden als een *weduwe*

Psalm 78:64:

Zijn priesters zijn door het zwaard gevallen
en zijn *weduwen* weenden niet.

Psalm 109:9:

Dat zijn kinderen wezen worden,
en zijn vrouw een *weduwe*.

Door het gebruik van hetzelfde woord of dezelfde uitdrukking is het mogelijk dat er hier sprake is van een intertekstueel verband.

Ik veronderstel geen verwijzing tussen Klaagliederen 1:1 en Psalm 78:64. Zo op het eerste oog lijken de beschrijvingen uit Psalm 78:56-64 toegepast te kunnen worden op de val van Jeruzalem, maar de sterke noties van de Sionstheologie in de verzen 68 en 69 kunnen ook wijzen op een datering of situering voor die tijd. Daarnaast is er in de Klaagliederen sprake van een metaforisch spreken, weergegeven door de praepositie כ, terwijl in Psalm 78:64 een reële situatie wordt beschreven. Er is daarom een te groot verschil in betekenis en toepassing om op grond van deze parallel een intertekstueel verband te veronderstellen.

Het is daarentegen niet uit te sluiten dat er sprake is van een verwijzing tussen Klaagliederen 1:1 en Psalm 109:9. De verwensing die wordt uitgesproken over een vijand is op het eerste oog niet van een duidelijk aanwijsbare historische context voorzien in Psalm 109. Daarom is het aannemelijker te veronderstellen dat er hier

---

⁷⁹ De parallel is, zoals genoemd, gevonden door een synoniem parallellisme in Jesaja 27:10.

gebruik is gemaakt van een gemeenschappelijk idioom.⁸⁰ Mocht er echter sprake zijn van een verwijzing door de dichter(s) van de Klaagliederen naar Psalm 109:9, dan wordt hier waarschijnlijk gezegd dat het ongeluk, dat eerst altijd op de vijand uitgestort zou worden, nu, in deze grote catastrofe, op Sion is uitgestort. In een omgekeerde datering zou er,⁸¹ als gevoel van wraak om het in de Klaagliederen beschreven ongeluk van Sion, een verwensing jegens de Babyloniërs uitgesproken kunnen worden. Dit is echter met dit onderzoek niet te bewijzen, het lijkt er op dit moment op dat er hier eerder sprake is van een gemeenschappelijk taalgebruik dan van een bewuste verwijzing naar een traditie.

4.5: Wenen

In Klaagliederen 1:2aA en 1:16aA komen de woorden "zij weent" (תבכה) of "ik ben wenende" (אני בוכיה) voor. Een vorm van ditzelfde werkwoord komt als "zij weenden niet" (לא תבכינה) voor in Psalm 78:64b.

Klaagliederen 1:2aA:

Zij *weent* steeds in de nacht

Klaagliederen 1:16aA:

Om deze dingen ben ik *wenende*

Psalm 78:64:

Zijn priesters zijn door het zwaard gevallen
en zijn weduwen *weenden* niet.

Waar ik hierboven geen intertekstueel verband veronderstelde tussen Klaagliederen 1:1 en Psalm 78:64,⁸² onder meer vanwege verschillen in betekenis, lijkt het erop dat er toch wel een opvallende overeenkomst bestaat tussen Klaagliederen 1:1-2 en 1:16 en Psalm 78:64. De 'zij' in Klaagliederen 1:2aA en de 'ik' uit Klaagliederen 1:16aA worden in vers 1 vergeleken met een weduwe, hier wordt gemeld dat zij steeds weent in de nacht en dat zij wenende is. De weduwen uit Psalm 78 wenen echter niet. Is hier een eerder lijden minder erg dan het lijden bij de val van Jeruzalem, zodat, wellicht met terugwerkende kracht, gesteld wordt dat de weduwen niet weenden in een eerdere situatie? Dit vraagstuk wil ik in deze scriptie echter niet behandelen. Op dit moment blijf ik bij mijn eerdere mening dat er geen sprake is van een verwijzing in de parallel tussen Klaagliederen 1:1-2 en 1:16 en Psalm 78:64, omdat de verwijzing mij te moeilijk lijkt om als volledig helder over te komen op de toenmalige hoorders dan wel lezers. De overeenkomst is echter wel opmerkelijk.

---

⁸⁰ Zie voor een gebruik van deze metafoer elders in het Oude Testament: Renkema, COT, 1993, p. 69.

⁸¹ Hier ontbreekt de historische context echter voor in Psalm 109.

⁸² §4.4, p. 30.

4.6: Troostende

In Klaagliederen 1:2aC, 1:9bB, 1:16aC, 1:17aB en 1:21aB komen de uitdrukkingen "voor haar is geen troostende" (איִן־לָהּ מְנַחֵם), "er is geen troostende voor haar" (איִן מְנַחֵם לָהּ), "de troostende is ver van mij" (כִּי־רָחַק מִמֶּנִּי מְנַחֵם) of "er is geen troostende voor mij" (איִן מְנַחֵם לִי) voor. Deze uitdrukking komt ook voor in Psalm 69:21c als "en naar troostenden, maar ik heb niet gevonden" (וְלִמְנַחֲמִים וְלֹא מָצָאתִי).

Klaagliederen 1:2aC:

Voor haar is geen troostende onder al haar liefhebbers

Klaagliederen 1:9bB:

Er is geen troostende voor haar

Klaagliederen 1:16aC:

Want de troostende is ver van mij, die mijn levensgeest terugbrengt

Klaagliederen 1:17aB:

Er is geen troostende voor haar

Klaagliederen 1:21aB:

Er is geen troostende voor mij

Psalm 69:21:

De beschimping heeft mijn hart gebroken en ik ben ongeneeslijk,
en ik heb gewacht naar medelijden, maar er is geen
en naar troostenden, maar ik heb niet gevonden.

Een intertekstueel verband zou gevonden kunnen worden in het participium 'troostende(n)', van de radix נָחַם.

Renkema beschouwt Psalm 69 als een postexilisch individueel klaaglied, omdat het slot van de psalm herinnert aan de boodschap van Deutero-Jesaja.⁸³

Ik veronderstel geen intertekstueel verband tussen Klaagliederen 1:16aC en Psalm 69:21c, omdat er mijns inziens een groot en wezenlijk verschil is tussen de verre afstand van een troostende en de afwezigheid van een troostende.⁸⁴ In de andere gevallen is er ook nog het verschil tussen het niet gevonden hebben van de troostende en het niet zijn van de troostende, in het algemeen of onder de liefhebbers. Ook de meervoudsvorm van Psalm 69:21 is niet direct in overeenstemming te brengen met de theologische opvattingen die uit Klaagliederen 1 blijken. Ondanks dat er hier dus een woord van dezelfde wortel gebruikt is,

⁸³ Renkema, *Misschien is er nog hoop*, 1983, p. 247-248.

⁸⁴ Zie ook: Renkema, COT, 1993, p. 122-123.

beschouw ik de teksten uit de Klaagliederen niet als verwijzingen naar Psalm 69:21, noch andersom. Er is hier 'slechts' hetzelfde woord gebruikt.

4.7: Liefhebbers en vrienden

In Klaagliederen 1:2aC en 1:19aA komt het woord 'liefhebbers' (מֵאֲהִבֵי of אֲהִבִּיה) voor. In Klaagliederen 1:2aC staat dit parallel aan het woord 'vrienden' (רְעִיָה) in 1:2bA. Deze parallelle woorden komen ook voor als "mijn liefhebbers" (אֲהִבֵי) en "mijn vrienden" (רְעִי) in Psalm 38:12a en als 'liefhebber' (אֲהִב) en 'vriend' (רֵע) in Psalm 88:19a.

Klaagliederen 1:2aC:

Voor haar is geen troostende onder al *haar liefhebbers*

Klaagliederen 1:2bA:

Al *haar vrienden* hebben bedrieglijk met haar gehandeld

Klaagliederen 1:19aAB:

Ik riep tot *mijn liefhebbers*
zij hebben mij bedrogen

Psalm 38:12a:

Mijn liefhebbers en mijn vrienden staan van tegenover mijn plaag

Psalm 88:19:

Gij hebt *liefhebber* en *vriend* van mij verwijderd,
mijn bekenden zijn een duistere plaats.

Een intertekstueel verband zou te vinden zijn in het gemeenschappelijke gebruik van de woorden 'liefhebber' en 'vriend', ondanks enkele grammaticale verschillen. Ook het gemeenschappelijke parallelisme zou kunnen wijzen op een parallel.

Renkema noemt Psalm 88 qua terminologie en sfeer het meest overeenkomend met de Klaagliederen. De psalm zou volgens hem zowel voor- als na-exilisch gedateerd kunnen worden.⁸⁵ Als gemeenschappelijk kenmerk tussen Klaagliederen 1:2 en Psalm 38:12 en 88:19 noemt hij het gebruik van de parallelle uitdrukking als uiting van dieptepunt in de eenzaamheid.⁸⁶ Renkema lijkt een intertekstueel verband tussen de teksten uit de Psalmen en Klaagliederen 1:19aA te verwerpen, omdat in de laatste tekst de *pi'el* van אָהַב gebruikt wordt en in de andere teksten de *qal*. De *pi'el* duidt volgens hem op een negatieve betekenis van de liefde, met de connotatie van ontrouw en overspel.⁸⁷ Delbert R. Hillers noemt de klacht over

⁸⁵ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 250.

⁸⁶ Renkema, COT, 1993, p. 74.

⁸⁷ Renkema, COT, 1993, p. 130-131. Zie ook: KB p.17-18.

liefhebbers en vrienden een gemeenschappelijke klacht in klaagzangen als de Klaagliederen en Psalm 38 en 88, maar meent dat er in Klaagliederen 1:2 alleen op een overdrachtelijke wijze wordt gesproken over liefhebbers en vrienden.⁸⁸

Een intertekstueel verband tussen Klaagliederen 1:19aA en de teksten uit de Psalmen ondersteun ik niet, omdat er een sterk betekenisverschil ligt in de verschillende werkwoordsstammen die gebruikt zijn en omdat het idee van afstand tussen iemand en zijn of haar liefhebbers en vrienden, zoals dat in Psalm 38:12a en 88:19a naar voren komt, niet aanwezig lijkt te zijn in de tekst uit de Klaagliederen.

Ik veronderstel wel een verwijzing bij de gemeenschappelijke parallellen van Klaagliederen 1:2 en Psalm 38:12. Zonder echter een studie gedaan te hebben naar de ouderdom van deze psalm, acht ik het niet mogelijk om met enige vorm van zekerheid te stellen welke tekst naar een reeds bestaande traditie verwijst. Beide teksten verwijzen naar een zelfde afstandelijkheid en compassieloosheid van de liefhebbers en de vrienden, alleen is deze algemene beschrijving in Klaagliederen 1:2 specifiek uitgewerkt. Daarom zou het aannemelijk zijn te veronderstellen dat Klaagliederen 1:2 een uitspraak uit Psalm 38:12 aanhaalt en nader uitgelegd toepast op de ellendige situatie bij de val van Jeruzalem. Een specifieke uitspraak tot een algemene uitspraak bewerken, hetgeen het geval zou zijn als de tekst uit de Klaagliederen ouder is, zou een wat minder voor de hand liggende bewerking zijn. Uit de tekstkritiek kennen we echter het principe dat de moeilijkere lezing authentiek kan zijn, dus deze laatste mogelijkheid mogen we niet uitsluiten.

Omdat in Psalm 88:19 het een belangrijk idee in de tekst is dat het de HEERE is die een afstand heeft geschapen tussen een persoon en zijn of haar liefhebbers en vrienden, een notie die niet expliciet naar voren komt in Klaagliederen 1:2, beschouw ik dit niet als een verwijzing, maar als het gebruiken van een gemeenschappelijke woordenschat. Ook de beschrijving uit Klaagliederen 1:2 dat de liefhebbers en vrienden niet troosten, maar wel bedrieglijk handelen, komt niet tot uitdrukking in Psalm 88:19.

4.8: Tot vijanden

In Klaagliederen 1:2bB komt de uitdrukking "zij zijn geworden tot vijanden" (היו (לאיבים) voor. In Psalm 139:22b is hiervan een parallel te vinden in "zij zijn tot vijanden" (לאיבים היו).

Klaagliederen 1:2bB:

Zij zijn haar geworden tot vijanden

Psalm 139:22:

Ik haat hen met een volkomen haat;
zij zijn mij tot vijanden.

---

⁸⁸ Hillers, Delbert R., *Lamentations*, in de serie *The Anchor Bible*, 1972, Doubleday, Garden City, New York, Verenigde Staten van Amerika, p. 19.

Het mogelijke intertekstuele verband berust op de gemeenschappelijke uitdrukking met dezelfde woorden, in een identieke grammaticale vorm, alleen de persoon waarop deze uitspraak betrekking heeft is niet gelijk.

Ik beschouw dit niet als een verwijzing, omdat het onderwerp van de teksten daarvoor te ver uiteenligt voor een identieke uitspraak. In Klaagliederen 1:2 gaat het om de onbetrouwbare liefhebbers en vrienden die worden tot vijanden, het betreft hier een dynamisch karakter van het verbum הִיהָ. In Psalm 139:21-22 gaat het echter om degenen die de HEERE haten en in opstand komen tegen Hem, het betreft hier een statisch karakter van het verbum הִיהָ. Daar de context zeer belangrijk is in de betekenis van een uitspraak en de contexten hier weinig raakvlakken met elkaar hebben, is het dus een gemeenschappelijk gebruik van een uitdrukking zonder een intertekstuele relatie.

4.9: Het zien van ellende

Het woord 'ellende' komt in verschillende vormen voor in Klaagliederen 1:3aA (מַעֲנִי), 1:7aB (עֲנִיָּה) en 1:9cA (עֲנִי). Dit woord komt ook voor in Psalm 9:14aB, 25:18a en 31:8aB (עֲנִי), 44:25b (עֲנִינוּ) en 88:10a (עֲנִי). Daarnaast is in Klaagliederen 1:9cA met betrekking tot de ellende een vorm van het werkwoord 'zien' (רָאָה) gebruikt, hetgeen ook voorkomt in Psalm 9:14aB, 25:18a en 31:8aB.

Klaagliederen 1:3aA:

Juda is opengelegd vanwege de *ellende*

Klaagliederen 1:7a:

Jeruzalem gedenkt

de dagen van *haar ellende* en haar dakloosheid

Klaagliederen 1:9cA:

Zie, HEERE, mijn ellende

Psalm 9:14a:

Wees mij gunstig gezind,⁸⁹ HEERE,
zie mijn ellende vanwege mijn haters.

Psalm 25:18:

Zie mijn ellende en mijn nood
en neem al mijn zonden weg.

---

⁸⁹ Ik verander hier de tekst van הַיְיָנִי naar הַיְיָ op grond van de Genizah Cairensi en vele Masoretische handschriften.

Psalm 31:8:

Laat ik mij verheugen en verblijden in Uw goedertierenheid,
daar *Gij mijn ellende hebt gezien*;
Gij hebt mijn ziel gekend in tegenspoeden.

Psalm 44:25:

Waarom verbergt Gij Uw aangezicht,
vergeet Gij *onze ellende* en onze onderdrukking?

Psalm 88:10:

Mijn oog kwijnt weg vanwege *mijn ellende*,
ik roep tot U, HEERE, de gehele dag,
ik strek mijn handen uit tot U.

Een intertekstueel verband is mogelijk op grond van het gemeenschappelijke woord 'ellende', in de teksten uit de Psalmen altijd verbonden met een suffix 1 c. sg. of pl. Daarnaast is dit mogelijk door het gemeenschappelijke verbum רָאָה, 'zien'.

De bede met imperatief "zie mijn ellende", zoals gebruikt in Klaagliederen 1:9cA, Psalm 9:14aB en Psalm 25:18a, is karakteristiek voor het genre van de klaagliederen.⁹⁰ Over Psalm 9 merkt Renkema het volgende op:

"De Psalm behoort tot het genre van de individuele dankliederen. Op het eerste gezicht wekt dit bevreemding: hoe kan een danklied verwant zijn met Klaagliederen? Men vindt de verklaring in de vv. 3 en 4 van de Psalm. Hier wordt beschreven wat JHWH Israël's vijanden deed overkomen; in Klaagliederen worden echter deze bewoordingen gebruikt voor het onheil dat JHWH zijn eigen volk laat treffen. Ps. 9:14 herinnert aan het gebed dat in de nood werd uitgesproken en ook hiervan vinden we terminologie terug in Klaagliederen. De Psalm herinnert verder aan de Sionstheologie, vgl. v. 10 en v. 12 en spreekt over Sions poorten in v. 15. De belijdenis van Ps. 9:19 krijgt in Klaagl. 5:20 een vraagteken. Samenvattend stellen we dat de verwantschap in terminologie en gedachtengoed duidelijk is. De geheel andere toonzetting van de Psalm wordt verklaard door de totaal andere situatie ten tijde van Klaagliederen. Meerdere auteurs denken aan een voor-exilische ontstaanstijd."⁹¹

Ik veronderstel geen intertekstueel verband tussen Klaagliederen 1:3aA en 1:7aB en de teksten uit de Psalmen, omdat het woord 'ellende' alleen onvoldoende getuigt van een gemeenschappelijke uitdrukking, dit is een woord dat niet exclusief is voorbehouden aan deze teksten. Daarnaast getuigen de teksten uit de Psalmen, behalve Psalm 31:8aB, van een bede vanuit de ellende, terwijl in de teksten uit de

⁹⁰ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 223.

⁹¹ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 240-241.

Klaagliederen er respectievelijk sprake is van een beschrijving en een individuele handeling na ellende.

De overeenkomst tussen Klaagliederen 1:9cA en de teksten uit Psalm 9 en 25 is sterker. Opvallend is dat in de tekst uit de Klaagliederen de Godsnaam יהוה onmiddellijk op de imperatief volgt, waardoor de oproep krachtiger wordt dan in de Psalmen.⁹² Ondanks dat de oproep tot het zien van de ellende gemeenschappelijk is, veronderstel ik hier geen verwijzing. De taal van de Psalmen klinkt wel door in de tekst uit Klaagliederen 1:9, maar een intertekstuele relatie is hier te ontkennen door de gemeenschappelijkheid van de uitdrukking voor klaagliederen in het algemeen.⁹³ Daarnaast is de uitspraak "zie mijn ellende" niet aan een bepaalde context verbonden, zij is een vrij algemene bede voor een gelovige in nood.

Ook voor Psalm 31:8aB geldt dat de uitspraak redelijk algemeen van karakter is. Wanneer het evident zou zijn dat deze psalm van later datum is dan de Klaagliederen, zou dit een dankgebed kunnen zijn dat de beantwoording van de vraag in Klaagliederen 1:9cA centraal stelt. Daar dit echter niet duidelijk is, veronderstel ik ook hier geen intertekstueel verband tussen een tekst uit de Klaagliederen en een tekst uit de Psalmen.

Psalm 88:10a bevat mogelijk een verwijzing naar Klaagliederen 1:9cA, maar het omgekeerde is ook mogelijk. Daar deze psalm op meerdere plaatsen de gedachten van de Klaagliederen naar voren brengt,⁹⁴ is een intertekstueel verband niet uit te sluiten. Er zijn echter twee grote verschillen op te merken in Psalm 88. Ten eerste wordt daar niet gesproken vanuit het (metaforische) perspectief van de vrouw, zoals in de Klaagliederen, het lijkt er in het vijfde vers juist op dat het om een mannelijk persoon gaat. Ten tweede wordt het lijden in Psalm 88 niet in een historische context geplaatst, omdat het vooral om een individuele ellende lijkt te gaan. Om deze twee redenen, naast het gegeven dat een begrip als 'ellende' contextoverstijgend is, veronderstel ik ook hier geen verwijzing in de parallel tussen Klaagliederen 1:9cA en Psalm 88:10a.

4.10: Achtervolgers

In Klaagliederen 1:3c, 1:6bC en 4:19aA komen de woorden "haar achtervolgers" (רדפיה), 'achtervolger' (רודף) en "onze achtervolgers" (רדפינו) voor. Deze woorden komen ook voor in Psalm 7:2b en 31:16b als "mijn achtervolgers" (רדפי).

Klaagliederen 1:3c:

Al *haar achtervolgers* grijpen haar gedurende de tegenspoeden

Klaagliederen 1:6bC:

Zij gingen krachteloos heen voor het aangezicht van de *achtervolger*

---

⁹² Renkema, COT, 1993, p. 98-99.

⁹³ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 223.

⁹⁴ Zoals Psalm 88:9, 17 en 19.

Klaagliederen 4:19aA:
Sneller zijn *onze achtervolgers*

Psalm 7:2:
HEERE, mijn God, bij U schuil ik,
red mij van al *mijn achtervolgers*, en red mij uit.

Psalm 31:16:
In Uw hand zijn mijn tijden,
red mij uit de hand van mijn vijanden en van *mijn achtervolgers*.

Een intertekstueel verband zou te vinden kunnen zijn in het gemeenschappelijke gesubstantiveerde participium van קָדַר in de *qal*.

Het intertekstuele verband tussen Klaagliederen 1:3c en Psalm 7:2b is het sterkste, omdat ook het woord כָּל daarin gemeenschappelijk is. Ik veronderstel dan ook dat één van de teksten naar de ander verwijst. Omdat Psalm 7 echter een individueel gebed is waarin een historische context niet strikt noodzakelijk blijkt te zijn, is het niet eenvoudig vast te stellen welke tekst de verwijzing bevat. Ik vermoed dat Klaagliederen 1:3c verwijst naar Psalm 7:2. In de tekst uit de Psalmen wordt de HEERE aangeroepen om de bidder te redden van al de achtervolgers, terwijl dit gebed ontbreekt in het vers uit de Klaagliederen, dat overigens als beschrijvend is geformuleerd. Wellicht wordt in Klaagliederen 1:3c verondersteld dat Vrouwe Sion niet meer in staat is om bij de HEERE te schuilen; Hij lijkt afwezig, zij is als een weduwe geworden. Het is echter niet met zekerheid vast te stellen of deze verwijzing bewust is, ik sluit niet uit dat er ook hier sprake is van een gemeenschappelijk taalgebruik. In dat laatste geval is er dus geen sprake van een verwijzing, maar is er wel een parallel. Dezelfde parallel zou te vinden kunnen zijn in de wellicht pre-exilische 31ste psalm, maar hier zou het intertekstuele verband alleen berusten op de vorm van קָדַר. Ik beschouw dit dan ook niet als een verwijzing.

Ik veronderstel ook geen intertekstueel verband tussen Klaagliederen 1:6bC en 4:19aA enerzijds en Psalm 7:2b en 31:16b anderzijds. Het woord 'achtervolger' is een vrij algemeen woord, dat synoniem kan zijn van woorden als 'vijand', zoals in Psalm 31:16b, en 'verdrukker'. Om hier een verwijzing te ontdekken, zouden er meer woorden gemeenschappelijk moeten zijn. Daar dit niet het geval is, is hier gebruikgemaakt van een gemeenschappelijk idioom.

4.11: Poorten

In Klaagliederen 1:4bA komen de woorden "haar poorten" (שַׁעֲרֵיהָ) voor. Dit komt ook voor in Psalm 9:14b als "poorten des doods" (מִשְׁעַרֵי מוֹת), in Psalm 9:15aA als "in de poorten van dochter Sion" (בְּשַׁעֲרֵי בֵּת־צִיּוֹן), in Psalm 87:2a als "poorten van Sion" (שַׁעֲרֵי צִיּוֹן) en in Psalm 147:13a als "uw poorten" (שַׁעֲרֶיךָ).

immateriële aspect van de poorten mag echter niet over het hoofd gezien worden.⁹⁸ De poorten van dochter Sion, waar Gods glorie en heil verkondigd werd in de gemeenschap, zoals in Psalm 9:15, zijn verlaten. Gods glorie en heil worden dus niet meer verkondigd in de poorten, het gemeenschappelijke geloof kan daar niet meer worden verwoord. Van deze verbijstering en ontredding spreekt Klaagliederen 1:4bA, door te verwijzen naar oudere kernpunten uit de Sionstheologie, zoals geformuleerd in Psalm 9:15aB en Psalm 87:2a.

Het gemeenschappelijke spreken over de poorten van Sion in Klaagliederen 1:4bA en Psalm 147:13a roept wat vragen op. Het is duidelijk dat 147:2 wijst op een postexilische datering van deze psalm, maar de verzen 12 t/m 20, in het bijzonder vers 12 en 13, doen toch sterk denken aan een pre-exilische theologie: de Sionstheologie. Het zou om dit probleem kunnen zijn dat de Septuaginta met vers 12 een nieuwe psalm laat beginnen, deze nieuwe psalm zou vrij eenvoudig als een loflied van voor de val van Jeruzalem benoemd kunnen worden. Deze opsplitsing van Psalm 147 vindt echter geen steun in de Masoretische teksten en wijs ik daarom ook af, maar het geeft wel aan dat al vroeg in de geschiedenis van de exegese een opmerkelijk verschil werd gesignaleerd tussen de verzen 1 t/m 11 en 12 t/m 20. Door de psalm echter als een geheel te beschouwen, wordt wel de vraag opgeroepen hoe we de verzen 12 en 13 zouden moeten duiden. Is dit een herleving van de Sionstheologie? Dat lijkt mij onwaarschijnlijk, en op basis van vers 13 alleen zou dit niet te beredeneren zijn. Het voert te ver om op deze plaats dit vraagstuk verder te behandelen, een vraagstuk dat misschien niet bestond voor toenmalige hoorders en lezers. Ik vermoed echter wel dat er een intertekstuele relatie bestaat tussen Klaagliederen 1:4bA en Psalm 147:13a, maar dit verband kan ik nu niet nader duiden en benoemen als verwijzing.

4.12: Priesters

Het woord 'priesters' komt voor in Klaagliederen 1:4bB (כהניה), 1:19aC (כהני), 4:13aB (כהניה) en 4:16bA (כהנים). Dit woord komt ook voor in Psalm 78:64a als כהניו.

Klaagliederen 1:4bB:

Haar *priesters* zijn kreunende

Klaagliederen 1:19aC:

Mijn *priesters* en mijn oudsten zijn in de stad omgekomen

Klaagliederen 4:13aB

De ongerechtigheden van haar *priesters*

Klaagliederen 4:16bA:

Het aangezicht van de *priesters* eren zij niet

---

⁹⁸ Renkema, COT, 1993, p. 81.

Psalm 78:64:

Zijn *priesters* zijn door het zwaard gevallen
en zijn weduwen weenden niet.

Een intertekstueel verband zou te vinden kunnen zijn in het gemeenschappelijke gebruik van het woord 'priesters'.

De teksten uit Klaagliederen 1:4bB, 4:13aB en 4:16bA zijn niet verbonden met Psalm 78:64a. Omwille van één woord is het niet waarschijnlijk een relatie te veronderstellen, omdat hetgeen de priesters overkomt of aangedaan wordt niet identiek is. De tekst uit Klaagliederen 1:19aC zou wel verbonden kunnen zijn met de tekst uit de Psalmen, omdat in beide gevallen de priesters sterven. Hierbij zou Klaagliederen 1:19aC dan verwijzen naar Psalm 78, omdat de psalm in de verzen 68 en 69 pre-exilische gedachten uit de Sionstheologie laat horen. Ik denk echter niet dat er sprake is van een verwijzing, tenzij men Klaagliederen 1:19 zou verbinden met 4:9, dan zou een bewerking van Psalm 78:64 verondersteld kunnen worden. Ook dit acht ik echter niet waarschijnlijk, omdat het te vergezocht is, de verwijzing springt niet in het oog of oor.

4:13: Kreunen

In Klaagliederen 1:4bB komt het woord 'kreunende' (בְּאִנְחִים) voor, in 1:21aA ook (בְּאִנְחָה), in 1:22b komt dit voor als 'verzuchtingen' (אִנְחָתַי). Dit woord komt ook voor in Psalm 31:11a als 'verzuchting' (אִנְחָה).

Klaagliederen 1:4bB:

Haar priesters zijn *kreunende*

Klaagliederen 1:21aA:

Zij horen dat ik *kreunende* ben

Klaagliederen 1:22b:

Want talrijk zijn mijn *verzuchtingen* en mijn hart is ziek

Psalm 31:11:

Ja, mijn levenstijd komt tot een einde in kwelling en mijn jaren in *verzuchting*,
mijn kracht is gestruikeld door mijn ongerechtigheid
en mijn beenderen zijn zwak geworden.

Een intertekstueel verband is te vinden in het gemeenschappelijke gebruik van een woord van de radix אִנַּח.

Ik meen dat er hier sprake is van een gemeenschappelijke woordenschat in het tot uitdrukking brengen van ellende en lijden. De parallel is niet overtuigend

genoeg door gebaseerd te zijn op één woord om te stellen dat de teksten naar elkaar verwijzen.

4:14: In gevangenis

In Klaagliederen 1:5b komt de uitdrukking "in gevangenis gaan" (הלכוּ שְׁבִי) voor, evenals in 1:18bC (הלכוּ בְשִׁבִי). In Psalm 78:61a komt een soortgelijke uitdrukking voor, "in gevangenis geven" (ויתנו לשְׁבִי).

Klaagliederen 1:5b:

Haar kinderen *gaan in gevangenis* voor het aangezicht van de verdrukker

Klaagliederen 1:18bC:

Mijn maagden en mijn jongeren *zijn in de gevangenis gegaan*

Psalm 78:61

En Hij *gaf* Zijn sterkte *in de gevangenis*

en Zijn glorie in de hand van de verdrukker.

Een intertekstueel verband is te ontdekken in het gemeenschappelijke woord 'gevangenis' in de combinatie met een veelvoorkomend verbum.

Ik veronderstel hier echter geen relatie tussen de teksten. De historische context lijkt mij anders,⁹⁹ daarnaast is er een zeer groot verschil tussen groepen personen als kinderen, maagden en jongeren enerzijds en het in Psalm 78:61a voorkomende "Zijn sterkte" (עֲזָו) anderzijds. Dit is waarschijnlijk een parallel die voortkomt uit een gemeenschappelijke woordenschat.

4.15: Kracht en struikelen

In Klaagliederen 1:6bC komt het woord 'krachteloos' voor (בלֹא־כֹחַ) en in 1:14aB 'kracht' (כֹּחַי). Deze woorden komen ook voor in Psalm 22:16a, 31:11b en 38:11a als 'kracht' (כֹּחַי).

Klaagliederen 1:6bC:

Zij gingen *krachteloos* heen voor het aangezicht van de vervolger

Klaagliederen 1:14aB:

Zij zijn samengevlochten, zij zijn op mijn nek geklommen, Hij heeft mijn *kracht* doen struikelen

Psalm 22:16:

Mijn *kracht* is verdord als een potscherf

---

⁹⁹ Zie ook: §4.4, p. 30-31 en §4.12, p. 40-41.

en mijn tong kleeft aan mijn tandvlees,
en Gij legt mij in het stof des doods.

Psalm 31:11:

Ja, mijn levenstijd komt tot een einde in kwelling en mijn jaren in verzuchting,
mijn *kracht* is gestruikeld door mijn ongerechtigheid
en mijn beenderen zijn zwak geworden.

Psalm 38:11:

Mijn hart bonst hevig, mijn *kracht* heeft mij verlaten
en het licht van mijn ogen, zelfs zij zijn niet bij mij.

Een intertekstueel verband zou te vinden kunnen zijn in het gemeenschappelijke woord 'kracht', daarnaast zijn er enkele overeenkomende verba.

In zijn boek over de theologische vooronderstellingen van het boek Klaagliederen merkt Renkema op dat het woord 'kracht' in de Klaagliederen en in de Psalmen op een identieke wijze wordt gebruikt.¹⁰⁰ Tevens merkt hij in zijn commentaar op de Klaagliederen op dat de parallelle uitdrukking van Klaagliederen 1:14aB en Psalm 31:11b de beknopte dictie gemeenschappelijk heeft en kenmerkend is voor het individuele klaaglied in het Oude Testament.¹⁰¹

Voor de beschrijving van het ontbreken van kracht in Klaagliederen 1:6bC vind ik geen parallellen in de Psalmen. Op basis van het woord 'kracht' alleen zou ik geen intertekstueel verband willen veronderstellen tussen Klaagliederen 1:14aB, Psalm 22:16a en Psalm 38:11a anders dan het putten uit een gemeenschappelijk idioom in het genre van de klacht.

Ik meen echter wel dat een verwijzing plaatsvindt tussen Klaagliederen 1:14aB en Psalm 31:11b op basis van de verbinding van het woord 'kracht' met 'struikelen' en met het concept 'ongerechtigheid'. Ook Psalm 107:12b laat deze parallel zien.

Klaagliederen 1:14aB:

Zij zijn samengevlochten, zij zijn op mijn nek geklommen, Hij heeft mijn kracht doen *struikelen*

Psalm 31:11:

Ja, mijn levenstijd komt tot een einde in kwelling en mijn jaren in verzuchting,
mijn *kracht* is *gestruikeld* door mijn ongerechtigheid
en mijn beenderen zijn zwak geworden.

Psalm 107:12:

Toen Hij hun hart vernederde met moeite,

---

¹⁰⁰ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 223.

¹⁰¹ Renkema, COT, 1993, p. 118.

struikelden zij, en er was geen helper.

De verwijzing van Klaagliederen 1:14aB naar Psalm 31:11b legt er de nadruk op dat het de HEERE is die de kracht heeft doen struikelen, ten gevolge van de beleden ongerechtigheid. Dit idee van een straf is niet expliciet te vinden in Psalm 31:11, al wordt het wellicht wel gesuggereerd, maar komt dus wel tot uiting in de Klaagliederen. Ik sluit echter niet uit dat er hier sprake is van een onbewuste verwijzing door een gemeenschappelijke woordenschat, maar het verbinden van de woorden 'struikelen' en 'ongerechtigheid' is wel opvallend gemeenschappelijk.

Psalm 107 beschouw ik als een postexilische psalm over de ballingschap, zoals blijkt uit de verzen 2 en 3. Ik beschouw vers 12 dan ook als een citaat uit Klaagliederen 1:14, in terugblik toegepast op het gehele volk in plaats van Sion alleen. Dit citaat vestigt, na de verlossing, de blik van de hoorders en lezers op de HEERE, Die hen, nadat zij gestruikeld zijn, verlost heeft.

4.16: Er is geen helper

In Klaagliederen 1:7cB komt het woord 'helper' (עוזר) voor. Dit woord komt ook voor in Psalm 22:12b (עוזר), 30:11b en 107:12b (עזר), 72:12b (לעזרתי) en 79:9aA (עזרנו).

Klaagliederen 1:7cB:

En er geen *helper* voor haar was

Psalm 22:12:

Wees niet ver van mij, want de nood is nabij,
want er is geen *helper*.

Psalm 30:11:

Hoor, HEERE, wees mij gunstig gezind,
HEERE, wees mij een *Helper*.

Psalm 72:12:

Hij zal de behoeftige uitredden, die roept om hulp,
en de ellendige en voor wie geen *helper* is.

Psalm 107:12:

Toen Hij hun hart vernederde met moeite,
struikelden zij, en er was geen *helper*.

Het intertekstuele verband is wellicht te ontdekken in de gemeenschappelijke klacht of constatering dat er geen helper is, een klacht die alleen impliciet aanwezig is in Psalm 30:11.

Psalm 22 zou een verwerking kunnen zijn van het wegvallen van de rotsvaste Sionstheologie na de val van Jeruzalem op basis van de verzen 2, 5, 6, 8 en 9. In dat geval, waar ik nu van uitga, hebben we te maken met een intertekstuele relatie met Klaagliederen 1:7cB. Het is echter niet duidelijk welke tekst naar welke tekst verwijst. Wat echter met de gemeenschappelijke uitdrukking gebeurt, is dat deze in het ene geval (Klaagliederen) wordt toegepast op Vrouwe Sion, in het andere geval (de psalm) op een man (vers 9) die persoonlijk lijdt onder de val van Sion. De uitdrukking zou dus ook gemeenschappelijk kunnen zijn voor het genre van de klacht over ellende en verwoesting.

Ik beschouw Psalm 30 als een pre-exilisch lied, omdat er geen specifieke verwijzingen naar de jaren '80 van de zesde voorchristelijke eeuw in aanwezig lijken te zijn en omdat er sprake is van een dank na genezing en hulp. Ik meen tegelijkertijd dat Klaagliederen 1:7 verwijst naar Psalm 30:11 als een reactie op een oudere geloofsuitspraak. In de tijd van de Klaagliederen is zelfs de HEERE, in ieder geval in de gedachten van de dichters, niet aanwezig om te helpen. Uit Klaagliederen 4:17 blijkt zelfs dat het volk hulp verwacht van een vreemd volk, terwijl in de tijd van de Sionstheologie er toch een rotsvast vertrouwen was op de HEERE als Helper.

Klaagliederen 1:7cB verwijst ook naar Psalm 72:12b, een tekst die volledig in de traditie van de religieuze koningsideologie blijkt te staan. Deze koning is echter door toedoen van de Babyloniërs verdwenen, zodat in de Klaagliederen de klacht klinkt dat er geen helper is, ook niet vanuit de Davidische monarchie.

Psalm 107 beschouw ik, zoals eerder opgemerkt, als een postexilische psalm over de ballingschap. Evenals in §4.15 beschouw ik vers 12 als een citaat uit Klaagliederen 1:7, in terugblik toegepast op het gehele volk in plaats van Sion alleen. Dit citaat vestigt, na de verlossing, de blik van de hoorders en lezers op de HEERE, Die hen uit de hulpeloosheid van de tijd van de Klaagliederen en de ballingschap, verlost heeft.

4.17: Afwenden en terugtrekken

In Klaagliederen 1:8bC en 1:13bB worden vormen van het werkwoord *שׁוּב* gebruikt in combinatie met het woord *אָחֹר* in de uitdrukkingen "zij wendt zich af" en "Hij heeft mij achterwaarts doen keren". Dit laatste woord komt ook op een opmerkelijke wijze terug in Psalm 129:5a in de uitdrukking "laten zij zich terugtrekken".

Klaagliederen 1:8bC:

Ook kreunt zij, en *zij wendt zich af*

Klaagliederen 1:13bB:

Hij heeft mij achterwaarts doen keren

Psalm 129:5:

*Laten zij beschaamd worden en zich terugtrekken,
allen, die Sion haten.*

Ondanks dat Psalm 129 niet direct te dateren is, meen ik dat het vijfde vers daarvan op een zeer subtiële wijze, alleen door het woord אָחֹר, een herinnering oproept aan de tijd van de Klaagliederen. Ik interpreteer dit vers als een verwensing jegens degenen die Sion haten, in het verleden en heden, waarbij zij de straf en vernedering van het afwenden of achterwaarts keren moeten ondergaan, de straf die Vrouwe Sion in haar ellende ook heeft ondergaan. Ik zou dit echter niet als een verwijzing willen typeren, maar mijn visie als een mogelijke uitleg van de tekst willen presenteren.

4.18: Heidenen zijn gekomen

In Klaagliederen 1:10b en Psalm 79:1bA is een gemeenschappelijke uitdrukking te zien.

Klaagliederen 1:10b:

Want zij ziet *heidenen*
haar heiligdom *binnengaan*

Psalm 79:1:

Een psalm van Asaf.

God, *heidenen zijn gekomen* in Uw erfgoed,
zij hebben de tempel van Uw heiligheid verontreinigd,
zij hebben Jeruzalem tot steenhopen gesteld.

Het is evident dat beide teksten spreken over dezelfde dramatische gebeurtenissen bij de val van Jeruzalem, zij het vanuit een verschillend perspectief. Zowel Klaagliederen 1 als Psalm 79 stammen mijns inziens uit dezelfde tijd, al denk ik dat Psalm 79 gecomponeerd is na de Klaagliederen, vanwege de nadruk op de straf voor de Babyloniërs in de verzen 6, 10 en 12. Ik denk echter niet dat er hier sprake is van een verwijzing naar een geconsolideerde traditie. Wellicht hebben we hier te maken met twee verschillende ooggetuigen die ieder met een verschillend accent dezelfde gebeurtenissen theologisch verwerkt en op schrift gesteld hebben, in ongeveer dezelfde periode, zonder door elkaars gecomponeerde klachten beïnvloed te zijn.

4.19: Levensgeest terugbrengen

In Klaagliederen 1:11aC, 1:16aC en 1:19bA komt de uitdrukking "levensgeest terugbrengen" voor door de combinatie van het werkwoord שׁוּב met een vorm van het woord נִפְשׁ. Deze uitdrukking komt ook voor in Psalm 23:3a en 35:17b.

Klaagliederen 1:11aC:

Zij geven hun kostbaarheden voor voedsel om de *levensgeest terug te brengen*

Klaagliederen 1:16aC:

Want de troostende is ver van mij, die mijn *levensgeest terugbrengt*

Klaagliederen 1:19b:

Want zij hebben voedsel voor zichzelf gezocht,
opdat zij hun *levensgeest* zouden *terugbrengen*

Psalm 23:3:

Mijn *levensgeest brengt* Hij *terug*,
Hij leidt mij in het wagenspoor van gerechtigheid,
omwille van Zijn Naam.

Psalm 35:17:

Heere, hoe lang zult Gij toekijken?
Breng mijn levensgeest terug vanuit hun vernietigingen,
mijn eenzame vanuit de jonge leeuwen.

Ondanks dat dezelfde uitdrukking hier meerdere malen gemeenschappelijk terugkomt, veronderstel ik geen intertekstueel verband. Deze woorden hebben een algemene betekenis in uitspraken over ellende, zowel in pre-exilische teksten (Psalm 23:3) als in postexilische teksten (Ruth 4:15). Ik beschouw het verwantschap tussen de hierboven genoemde teksten uit de Klaagliederen en de Psalmen dan ook niet als verwijzingen naar elkaar.

4.20: Zie en aanschouw

In Klaagliederen 1:11bAB is de uitdrukking "Zie, HEERE, en aanschouw!" te zien. Dit parallellisme tussen de verba ראה en נבט komt ook voor in Klaagliederen 1:12bA, Psalm 10:14a en Psalm 80:15bA.

Klaagliederen 1:11bAB:

Zie, HEERE,
en *aanschouw!*

Klaagliederen 1:12bA:

Aanschouwt en *ziet*

Psalm 10:14:

Gij *ziet*, ja, Gij *aanschouwt* de moeite en de kwelling, om het in Uw hand te geven,
op U verlaat zich de arme,
Gij zijt de wees een Helper.

Psalm 80:15:

O God der heerscharen, keer toch terug!
Aanschouw vanuit de hemel, en *zie*,
en bekijk deze wijnstok.

Renkema merkt op dat Psalm 80 voorexilisch gedateerd wordt en qua inhoud van de beden en klachten, maar niet qua terminologie, verwantschap heeft met de Klaagliederen.¹⁰²

Ondanks het gemeenschappelijke parallellisme wat werkwoorden en werkwoordstijden betreft, beschouw ik deze teksten uit de Klaagliederen en de Psalmen niet als verwijzingen naar elkaar. Ook hier is er sprake van een genregebonden gemeenschappelijk taalgebruik, omdat de twee imperativi 'zie' en 'aanschouw' kenmerkend zijn voor het klaaglied.¹⁰³

4.21: Allen die voorbijgaan

De uitdrukking כל־עברי דרך komt voor in Klaagliederen 1:12a, Psalm 80:13b en Psalm 89:42a.

Klaagliederen 1:12a:

Och jullie, *allen die voorbijgaan*

Psalm 80:13:

Waarom hebt Gij haar muren opengebroken,
zodat *allen die voorbijgaan* haar plukken?

Psalm 89:42a:

Allen die voorbijgingen, hebben hem geplunderd

Een intertekstueel verband is mogelijk te vinden in de gemeenschappelijke uitdrukking "allen die voorbijgaan" of "allen die voorbijgingen".

Over Psalm 89 merkt Renkema het volgende op: "*Evenals in Klaagliederen treffen we hier dus een spanning tussen het geloof van de Sionstheologie, met name JHWH's trouw aan de Davidide koning, en historische werkelijkheid. Deze spanning is aanleiding tot klacht en gebed.*"¹⁰⁴

De parallel tussen Psalm 80:13b en Klaagliederen 1:12a beschouw ik niet als een verwijzing, maar aan een gemeenschappelijk taalgebruik in de context van een verwoeste stad. Daarnaast gaat het waarschijnlijk niet om de verwoesting van de stad Jeruzalem in Psalm 80.¹⁰⁵

---

¹⁰² Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 249.

¹⁰³ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 223.

¹⁰⁴ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 251.

¹⁰⁵ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 249.

Psalm 89:42 spreekt ook niet over dezelfde historische situatie als de Klaagliederen, hoewel de koningsideologie, wellicht met de dood van koning Josía,¹⁰⁶ wankelend is in deze psalm. Ik veronderstel dan ook niet dat deze tekst uit de Psalmen de klacht uit de Klaagliederen in herinnering brengt, andersom is dit mogelijk wel het geval. Wordt hier dan de ellende van Sion enigszins gerelativeerd? In de Klaagliederen heeft zij blijkbaar nog bepaalde verwachtingen van de voorbijgangers, terwijl duidelijk blijkt in Psalm 89 dat van de voorbijgangers niet veel goeds is te verwachten. De teksten bieden echter te weinig aanknopingspunten op het gebied van parallelinterpretatie om ze met elkaar in direct intertekstueel verband te kunnen brengen.

4:22: Hittigheid van Zijn toorn

In Klaagliederen 1:12cB en 4:11aB komen de woorden 'hittigheid' (חרון) en 'toorn' (אף) voor. Ook in Psalm 69:25b en 85:4b komt deze uitdrukking voor, hetgeen zou kunnen wijzen op een intertekstueel verband.

Klaagliederen 1:12cB:

Ten dage van de *hittigheid van Zijn toorn*

Klaagliederen 4:11aB:

Hij heeft de *hittigheid van Zijn toorn* uitgestort

Psalm 69:25:

Stort op hen Uw vervloeking uit
en de *hittigheid van Uw toorn* bereike hen

Psalm 85:4:

Gij hebt weggenomen al Uw verbolgenheid,
Gij hebt u gewend van de *hittigheid van Uw toorn*.

Op grond van deze gemeenschappelijke uitdrukking alleen zou een intertekstueel verband niet plausibel zijn, daar deze woorden niet exclusief zijn voorbehouden aan de Klaagliederen en de Psalmen.¹⁰⁷ Ondanks dat Psalm 85:4 een postexilische psalm lijkt te zijn op het eerste oog, betekent dit nog niet dat er een verwijzing naar Klaagliederen 1:12 of 4:11 te vinden is. Dit is een door de Hebreeuwse Bijbel heen vaststaande uitdrukking voor Gods toorn en derhalve een parallel waar in principe geen extra betekenis aan hoeft worden toegekend. Deze visie heb ik ook op het

---

¹⁰⁶ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 251-253.

¹⁰⁷ Zie ook: Exodus 32:12; Numeri 25:4 en 32:14; Jozua 7:26; 1 Samuël 20:34 en 28:18; 2 Kronieken 25:10; Ezra 10:14; Jeremia 4:8, 4:26, 12:13, 25:37, 25:38, 30:24, 49:37 en 51:45; Hoséa 11:9; Jona 3:9; Nahum 1:6; Zefánja 2:2 en 3:8.

parallele gebruik van het verbum 'uitstorten' (שָׁפַךְ) in Klaagliederen 4:11aB, Psalm 69:25a en Psalm 79:6a.

4.23: Een net uitspreiden

In Klaagliederen 1:13bA is de uitdrukking "Hij heeft een net voor mijn voeten uitgespreid" (פָּרַשׁ רֶשֶׁת לְרַגְלִי) te lezen. In Psalm 25:15b komen de woorden 'net' en 'voeten' ook voor, in Psalm 140:6b staat "zij hebben een net uitgespreid" (פָּרְשׁוּ רֶשֶׁת). De gemeenschappelijkheid van dit beeld kan wijzen op een intertekstueel verband.

Klaagliederen 1:13bA:

Hij heeft een net voor mijn voeten uitgespreid

Psalm 25:15:

Mijn ogen zijn voortdurend op de HEERE,
want Hij zal uit het *net mijn voeten* uitvoeren.

Psalm 140:6:

De verwaanden hebben voor mij een vangnet verborgen en koorden,
zij hebben een *net uitgespreid* aan de zijde van het wagenpad,
valstrikken hebben zij voor mij gezet.

Over de uitdrukking "een net uitspreiden" meldt Iain W. Provan het volgende:

*"Elsewhere in the OT the image of 'spreading the net' is often used of the enemy's assault on the righteous (e.g. Ps. 35:7) or of Yahweh's action against his enemies (Hos. 7:12). That Jerusalem should be the object of Yahweh's attention in this respect is a shocking reversal of the norms, emphasizing the dire plight in which the city finds itself."*¹⁰⁸

Ook Renkema noemt deze parallel in zijn commentaar op de Klaagliederen:

*"In 1:13bA moet gedacht worden aan een net, verborgen in het zand, op een veel begaan pad. In de mazen ervan blijft men plotseling haken, valt neer en de rand van het net wordt ingesnoerd. Zo heeft JHWH dochter Sion onverhoeds gevangengenomen. Zij heeft er nooit aan gedacht dat zoiets zou kunnen gebeuren, dat Hij, die haar beschermde, de jager blijkt te zijn. Weer toont dit een groot contrast. Immers, eertijds had men in Jeruzalem beleden en gezongen dat JHWH een God is, die bevrijdt uit het net: Ps. 25:15; 31:5."*¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ Provan, Iain W., *Lamentations*, in de serie *New Century Bible Commentary*, 1991, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, Verenigde Staten, p. 49.

¹⁰⁹ Renkema, COT, 1993, p. 115.

Ik beschouw Psalm 140:6 niet als een verwijzing naar Klaagliederen 1:13, noch andersom. Deze tekst kwam wel als resultaat van het concordantieonderzoek naar voren door het uitgebreide beeld dat hier geschetst wordt van de vangnetten en valstrikken van vijanden en verwaanden.

Psalm 25:15 beschouw ik wel als een tekst die gebruikt is in de compositie van Klaagliederen 1. Ik sluit me aan bij Provan en Renkema dat in Klaagliederen 1:13 de oudere geloofsuitspraak wordt omgekeerd, omdat de realiteit anders lijkt of blijkt te zijn. De HEERE voert de voeten niet uit het uitgespreide net, Hij is juist bij de ellende en tragiek van de val van Jeruzalem Degene Die het net heeft uitgespreid. Zo blijkt uit deze verwijzing dat de theologie en het geloof van Israël vrijwel volledig omgekeerd werden door de verwoesting van de stad Gods.

4.24: Jakob gebieden

In Klaagliederen 1:17aC komt een vorm van het werkwoord 'gebieden' (צוה) voor in combinatie met de naam Jakob (יעקב). Deze twee woorden komen ook voor in Psalm 44:5b, wellicht is er een intertekstueel verband tussen deze twee teksten.

Klaagliederen 1:17aC:

De HEERE heeft *geboden tot Jakob*, (dat) zijn omwonenden zijn verdrukkers zijn

Psalm 44:5:

Gij Zelf zijt mijn Koning, God,
gebied de verlossingen van *Jakob*.

Psalm 44 is waarschijnlijk een voorexilische psalm,¹¹⁰ zodat de tekst uit de Klaagliederen hiernaar zou verwijzen, en niet andersom. Ik acht een intertekstuele relatie echter niet geloofwaardig, omdat er een totaal andere betekenis wordt gegeven aan de aard van het gebieden, dat nu eenmaal met dit werkwoord wordt weergegeven in beide teksten. De parallel is opmerkelijk, maar heeft mijns inziens geen waarde op het niveau van de interpretatie.

4.25: Rechtvaardig

In Klaagliederen 1:18a komt het woord 'rechtvaardig' (צדיק) voor samen met de Godsnaam יהוה. Deze combinatie is ook te vinden in Psalm 11:7a, 116:5a, 119:137a, 129:4a en 145:17a.

Klaagliederen 1:18a:

Rechtvaardig is Hij, de *HEERE*, want ik ben Zijn mond weerspanning geweest

---

¹¹⁰ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 245.

Psalm 11:7:

Want *rechtvaardig* is de *HEERE*, gerechtigheden heeft Hij lief,
Zijn aangezicht aanschouwt de oprechte.

Psalm 116:5:

Genadig is de *HEERE* en *rechtvaardig*,
en onze God is ontfermende.

Psalm 119:37a:

Rechtvaardig zijt Gij, *HEERE*,
en recht Uw oordelen.

Psalm 129:4a:

De *HEERE* is *rechtvaardig*,
Hij heeft de touwen van de verdorvenen afgehouden.

Psalm 145:17a:

Rechtvaardig is de *HEERE* in al Zijn wegen
en goedertieren in al Zijn werken.

De belijdenis dat de HEERE rechtvaardig is, is niet exclusief voor de Psalmen en de Klaagliederen, maar over de betekenis van deze parallellen merkt Renkema het volgende op:

*"Inderdaad wordt zeer vaak gesproken over het heil dat JHWH in zijn rechtvaardig handelen voor mensen in nood realiseert, vgl. Ps. 31:2, 116:5, 145:17 e.a. Dat in het overgrote deel van de betreffende oudtestamentische teksten zo over JHWH's gerechtigheid wordt gesproken, komt echter door de vele situaties van nood die onder zijn aandacht worden gebracht en waarin Hij gesmeekt wordt om recht te verschaffen. Als zodanig is het ook in Klaagliederen niet absent [...] Deze positieve invulling mag echter niet de ogen doen sluiten voor het relationele aspect dat in elk rechtdoen aanwezig is. In Psalm 72 wordt dat duidelijk aangegeven: als de koning, in JHWH's naam, de ellendige recht verschaft en de armen redt, impliceert dat tegelijkertijd onheil en straf voor hun verdrukking, Ps. 72:4,14, vgl. 129:4 en Ex. 9:27. Wanneer Israël echter zelf zulk onrecht begaat en zo de gemeenschapsverhouding met JHWH beschadigt, dan mag een daarmee corresponderend rechtvaardig handelen van JHWH worden verwacht."*¹¹¹

Onder andere op grond van deze overtuigende uiteenzetting over de uitspraak dat de HEERE rechtvaardig is, in verschillende contexten, meen ik dat de tekst uit de Klaagliederen deel is van een gemeenschappelijk spreken over God. Ik beschouw

---

¹¹¹ Renkema, COT, 1993, p. 128.

deze parallelle uitspraken, waarvan er meerdere te vinden zijn in de Psalmen buiten de strikte verbinding met het *tetragrammaton* om, niet als aanwijzingen voor specifieke intertekstuele relaties.

4.26: Want het is mij bang

In Klaagliederen 1:20aA komt de uitdrukking "want het is mij bang" (כִּי־צַר־לִי) voor. Parallellen hiervan zijn te vinden in Psalm 31:10a en Psalm 69:18b.

Klaagliederen 1:20aA

Zie, HEERE, *want het is mij bang*

Psalm 31:10:

Wees mij gunstig gezind, HEERE, *want het is mij bang*,
met kwelling is zwak geworden mijn oog, mijn levensgeest en mijn buik.

Psalm 69:18:

En verberg Uw aangezicht niet van Uw knecht,
want het is mij bang,
haast U en antwoord mij.

Deze gemeenschappelijke uitdrukking wordt in de drie teksten in een soortgelijke (historische) context gebruikt, maar het is mij niet duidelijk of er hier sprake is van een verwijzing. Er wordt geen betekenis veranderd aan de uitdrukking in de teksten, dus ik veronderstel dat er hier sprake is van een gemeenschappelijk idioom, en niet van een intertekstueel verband.

4.27: Stenen

In Klaagliederen 4:1bA komt het woord 'stenen' (אֲבֹנִי) voor, in de vorm אֲבֹנִיהָ komt dit ook voor in Psalm 102:15a.

Klaagliederen 4:1bA:

Verstrooid liggen de heilige *stenen*

Psalm 102:15:

Want Uw knechten hebben een welbehagen in haar *stenen*
en zij hebben medelijden met haar gruis.

Het lijkt mij duidelijk dat Psalm 102, hoewel wellicht van een wat latere datum dan de Klaagliederen, dezelfde historische achtergronden in de tekst draagt, te weten de verwoeste stad Gods. Dit betekent mijns inziens echter niet dat er sprake is van een intertekstueel verband, zeker omdat niet duidelijk is over welke stenen het gaat in

Klaagliederen 4:1.¹¹² Desalniettemin is deze parallel noemenswaardig, omdat het in beide gevallen over de stenen van het gevallen Jeruzalem gaat.

4.28: De tong kleeft

In Klaagliederen 4:4a komt de uitdrukking "de tong kleeft" (דבק לשון) voor, net als in Psalm 22:16b en 137:6a.

Klaagliederen 4:4a:

De *tong* van de zuigeling *kleeft* aan zijn gehemelte door de dorst

Psalm 22:16:

Mijn kracht is verdord als een potscherf
en mijn *tong kleeft* aan mijn tandvlees,
en Gij legt mij in het stof des doods.

Psalm 137:6:

Mijn *tong kleve aan* mijn gehemelte indien ik u niet gedenk,
indien ik Jeruzalem niet verhef
boven het hoogste van mijn blijdschap.

Ik beschouw de parallel tussen Klaagliederen 4:4 en Psalm 22:16 niet als een verwijzing, maar als een gemeenschappelijke uitdrukking in een situatie van ellende. In de tekst uit Klaagliederen 4 is een aanwijsbare reden gegeven voor het kleven van de tong, de dorst, een reden die in Psalm 22:16 niet dermate expliciet wordt gegeven. Daarnaast is hetgeen waaraan gekleefd wordt verschillend, te weten "zijn gehemelte" (חכו) in Klaagliederen 4:4a en "mijn tandvlees" (מלקוחי). Een intertekstueel verband lijkt mij dus niet aannemelijk.

De gemeenschappelijke historische achtergronden van de Klaagliederen en Psalm 137 zijn echter een reden om hier, naast het gemeenschappelijke object van kleven, het gehemelte, een verwijzing te veronderstellen. De klacht die klonk in de jaren direct na de verwoesting van Jeruzalem, wordt hier als een potentiële zelfverwensing gebruikt. Geparafraseerd: indien ik Jeruzalem, zoals ik mij dat herinner in de van Godswege gegeven glorie van voor de verwoesting,¹¹³ niet verhef boven het hoogste van mijn blijdschap, ben ik in wezen blijven hangen in de ellende. Laat mij dan ook maar in die ellende blijven, laat mijn tong maar aan mijn gehemelte kleven, dan zijn al die jaren van Babylonische ballingschap immers theologisch vruchteloos gebleken.

---

¹¹² Zie ook: Renkema, COT, 1993, p. 354-355.

¹¹³ En in de komende pracht en heerlijkheid?

4.29: De heidenvolkeren spreken

In Klaagliederen 4:15bA worden de heidenvolkeren (גוים) als sprekers geïntroduceerd. Dit gebeurt op een opvallend parallelle wijze ook in Psalm 126:2bA.

Klaagliederen 4:15b:

Zij zeggen onder de heidenvolkeren:

"Zij mogen niet langer verblijven."

Psalm 126:2:

Toen werd onze mond vervuld met gelach en onze tong met gejuich.

Toen zeiden zij onder de heidenvolkeren:

"De HEERE heeft grote werken met dezen gedaan."

Ik beschouw Psalm 126:2, zeker gezien de historische achtergronden daarvan (126:1), als een verwijzing naar Klaagliederen 4:15. In de tijd van de val van Jeruzalem zei men onder de heidenvolkeren dat zij niet langer mochten verblijven, wat dat ook moge betekenen. De onreinheid van het volk werd aanschouwd en becommentarieerd, zelfs verklaard met een handeling van de HEERE (4:16). Maar nu, nadat de ballingen teruggekeerd zijn, moeten zij ook dit wel van commentaar voorzien. Waar eerder misschien wat misprijzend over de HEERE werd gesproken, Hij bleek in hun ogen immers niet de machtigste te zijn onder de goden, moeten deze heidenvolkeren nu wel erkennen dat de HEERE machtig is, dat Hij grote werken met deze voorheen onreine mensen heeft gedaan. Zo blijkt uit deze parallel dat de macht en soevereiniteit van de HEERE om mensen te straffen en te verlossen niet alleen een persoonlijke aangelegenheid is, maar een machtig werk dat ook onder de heidenvolkeren gezien wordt. In een exegese van Psalm 126 zou ik vers 2bA zeker niet beschouwen als een detail, een standaardintrodactie, maar als woorden met grote betekenis door de intertekstuele relatie met Klaagliederen 4:15.

4.30: Verhit najagen en in een hinderlaag liggen

In Klaagliederen 4:19bAB komen de uitdrukkingen "verhit najagen" (דלקנו) en "in een hinderlaag liggen" (ארבו) voor. Parallelle uitdrukkingen zijn te vinden in Psalm 10:2a en 10:9ab.

Klaagliederen 4:19b:

Op de bergen *jagen* zij ons *verhit na*

in de woestijn *liggen* zij *in een hinderlaag* voor ons

Psalm 10:2a:

In hoogmoed *jaagt* de verdorvene de ellendige *verhit na*

Psalm 10:9:

Hij *ligt in een hinderlaag* in de verborgen plaats, zoals een leeuw in zijn struikgewas,
hij *ligt in een hinderlaag* om de ellendige te ontvoeren,
hij ontvoert de ellendige als hij hem trekt in zijn net.

Dat hier driemaal in dezelfde psalm een uitdrukking voorkomt die ook gebruikt wordt in Klaagliederen 4:19b, kan wijzen op een intertekstueel verband.

Psalm 10:16 lijkt te suggereren dat hier geen sprake is van een identieke historische achtergrond als die van de Klaagliederen. Mijns inziens verwijst Klaagliederen 4:19 naar deze psalm, door de vijanden en verdrukkers bij de val van Jeruzalem te identificeren als verdorvenen, zoals in Psalm 10 deze verbinding gemaakt wordt. Waar Klaagliederen 1 en 4 vooral gekenmerkt worden door een bitterheid over de ellendige situatie van Jeruzalem/Sion en het volk, lijkt het erop dat in het slot van het vierde hoofdstuk, de verzen 18 t/m 22, er sprake is van een zekere mate van wrok jegens vijanden en vroegere vrienden. De verwijzing naar Psalm 10, het toepassen van eerdere uitspraak in een specifieke context, is één van de wijzen waarop die wrok tot uiting wordt gebracht.

4.31: De gezalfde

In Klaagliederen 4:20a en Psalm 89:39b komt het woord 'gezalfde' (מָשִׁיחַ) voor in een gelijke negatieve context.

Klaagliederen 4:20a:

Onze levensadem, de *gezalfde* des HEEREN,
is opgesloten in hun kuilen

Psalm 89:39:

Maar Gij hebt verstoten en verworpen,
Gij zijt vertoornd geworden tegen Uw *gezalfde*.

In beide teksten is de gezalfde des HEEREN, de koning, niet meer in staat om zijn volk te regeren. Indien Psalm 89:39 zou verwijzen naar Klaagliederen 4:20, dan is deze tekst waarschijnlijk een verklaring voor de ondergang van de koning. Omdat een schuldbelijdenis echter ontbreekt in Psalm 89, maar wel sterk aanwezig is in de Klaagliederen, meent Renkema dat deze psalm voorexilisch is en om de dood van koning Josía gaat.¹¹⁴ Deze suggestie voor een historische context van (dit gedeelte van) de psalm lijkt mij niet onredelijk. Ik sluit me dan ook aan bij Renkema en Tate¹¹⁵ dat, in ieder geval vers 39, voorexilisch is.

---

¹¹⁴ Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 251-253.

¹¹⁵ Tate, Marvin E., *Psalms 51-100*, in de serie *Word Biblical Commentary*, vol. 20, 1990, Word Books, Dallas, Texas, Verenigde Staten van Amerika, p. 416-417.

Een verwijzing acht ik echter uitgesloten, maar beide teksten getuigen wel van eenzelfde geestesbeweging. De overheersende koningsideologie was niet meer zo standvastig na de dood van koning Josía, maar had helemaal geen fundament meer in de tijd van de Klaagliederen. Een intertekstueel verband veronderstel ik dus niet, maar de parallel kan wel gebruikt worden voor een onderzoek naar de koningsideologie.

4.32: Beker en ontbloten

In Klaagliederen 4:21bAB komen de woorden 'beker' (כוס) en 'ontbloten' (ותתערי) voor. Deze woorden komen los ook voor in Psalm 11:6b en Psalm 137:7bA.

Klaagliederen 4:21b:

Ook bij u zal de *beker* langskomen,
u zult drinken en u zult u *ontbloten*

Psalm 11:6:

Hij zal op de verdorvenen vangnetten laten regenen,
vuur, zwavel en wervelwind zullen het deel van hun *beker* zijn.

Psalm 137:7:

Gedenk, HEERE, aan de kinderen van Edom,
aan de dag van Jeruzalem,¹¹⁶
die daar zeiden: "*Ontbloot, ontbloot,*
tot het fundament in haar!"

Een intertekstueel verband tussen Klaagliederen 4:21b en Psalm 11:6 is te vinden in het woord 'beker', de relatie tussen Klaagliederen 4:21b en Psalm 137:7b is te vinden in het werkwoord ערה en de naam Edom.

Mitchell Dahood merkt in zijn commentaar op de Psalmen het volgende op over de parallel tussen Klaagliederen 4:21 en Psalm 137:7. "*The law of retaliation remains operative when Edom, depicted as a drunken woman, is described in Lam. 4.21. The Hebrew poet employs the same verb of Edom that the Edomites used when they clamored for the spoliation of Jerusalem.*"¹¹⁷

De Edomieten, die volgens verschillende teksten uit het Oude Testament het broedervolk Israël kwaad aangedaan hebben bij de val van Jeruzalem,¹¹⁸ worden door de verwijzing van Klaagliederen 4:21 naar Psalm 11:6, in de sfeer van (troostende?) wrok, geïdentificeerd als verdorvenen.¹¹⁹ De beker, die Sion al eerder

¹¹⁶ Wordt hier met de ירושלם יום gesuggereerd dat het bekende en breed uitgewerkte begrip יום יהוה zich al heeft voltrokken in de historie?

¹¹⁷ Dahood S.J., Mitchell, *Psalms III: 101-150*, in de serie *The Anchor Bible*, 1970, Doubleday, Garden City, New York, Verenigde Staten van Amerika, p. 273.

¹¹⁸ Ezechiël 25:12-14 en 35:5 en 10, Joël 4:19 en Obadja 10-14. Zie ook: Renkema, COT, 1993, p. 403.

¹¹⁹ Zie ook: §4.30, p. 55-56.

heeft gedronken,¹²⁰ zal ook gedronken worden door Edom. Dat vangnetten, vuur, zwavel en wervelwind, de overige elementen uit Psalm 11:6, ook ten deel zullen vallen aan Edom vanwege dit kwaad, hoeft niet expliciet vermeld te worden in de Klaagliederen, dit wordt al voldoende gesuggereerd door de verwijzing met 'beker'.

Dat de postexilische Psalm 137 direct verwijst naar de woorden van de Edomieten, zoals Dahood meent,¹²¹ acht ik op basis van de grote tijdsafstand onwaarschijnlijk. Mijns inziens is de herinnering aan de toen gesproken woorden in directe zin bewaard gebleven in Klaagliederen 4:21. De abstractere betekenis van het woord 'ontbloten', het vernietigen van een stad, was echter duidelijk voor de toenmalige hoorders en lezers van de Klaagliederen. Het is dan ook dit collectieve geheugen, zoals dat bewaard is gebleven in een tekst, dat vele decennia na de val van Jeruzalem opnieuw tot uiting komt in Psalm 137:7. Deze tekst verwijst in eerste instantie naar Klaagliederen 4:21, en daardoor indirect naar de woorden van de Edomieten. Beide teksten geven in ieder geval blijk van dezelfde verwachting: het gedrag van Edom ten tijde van de val van Jeruzalem zal niet zonder gevolgen blijven. Wordt hiermee het lijden van Juda verzacht?

---

¹²⁰ Zo interpreteer ik דל.

¹²¹ Dahood, AB, 1970, p. 273.

5. CONCLUSIE

In dit slothoofdstuk zal ik allereerst een kort overzicht geven van de teksten die ik heb geïdentificeerd in mijn onderzoek als citaten en verwijzingen. Aan de hand hiervan zijn enkele methodologische uitspraken te doen over dit onderwerp. Ten tweede zal ik de these van Renkema over de tempelzangers behandelen. Ten slotte beantwoord ik mijn hoofdonderzoeksvraag voor zover dat mogelijk blijkt te zijn.

5.1: Citeren en verwijzen

In deze bachelorscriptie ben ik op zoek gegaan naar intertekstuele interpretatie vanuit Klaagliederen 1 en 4 en de Psalmen. Hiervoor heb ik vele parallele woorden, uitdrukkingen en teksten middels een concordantieonderzoek gevonden en onderzocht. Slechts een klein deel van de teksten uit de Psalmen bleek bruikbaar te zijn voor dit onderzoek. Ook hieruit heb ik een selectie moeten maken, waarbij alleen de parallele teksten zijn opgenomen in dit werkstuk die mijns inziens citaten of verwijzingen zijn, of de parallellen die dermate opvallend waren dat zij, ondanks dat de conclusie wellicht was dat er geen intertekstueel verband is, toch enige aandacht verdienen. Mijn scriptie bevat dus geen lange lijst met gemeenschappelijke woorden en uitdrukkingen, maar alleen een overzicht van alle bruikbare en opvallende parallellen. In vele gevallen heb ik geconcludeerd dat er geen sprake was van een verwijzing, maar van een gemeenschappelijke woordenschat. Bij sommige teksten heb ik geen conclusie durven trekken, omdat er nog te veel vragen waren rondom datering en interpretatie van de parallel om daar met een zekere mate van stelligheid een citaat of verwijzing aan te wijzen. Tevens heb ik in enkele gevallen een verwijzing benoemd, maar heb ik niet de conclusie kunnen trekken welke tekst de oudere traditie bevat. Kort samengevat heb ik in de volgende gevallen wel een citaat of verwijzing vastgesteld met enige mate van zekerheid omtrent de intertekstuele (chronologische) verhouding tussen de teksten.

Klaagliederen 1:4bA verwijst naar de oudere teksten van Psalm 9:15aA en Psalm 87:2a. Hier worden eerdere uitspraken, die verbonden waren met de Sionstheologie, omgekeerd door het veranderen van de eigenschappen van en omstandigheden rondom één woord.

Klaagliederen 1:7cB verwijst naar de oudere teksten van Psalm 30:11b en Psalm 72:12b door oudere geloofsuitspraken (indirect) te ontkennen. Deze verwijzingen zijn geïdentificeerd op basis van één gemeenschappelijk woord.

Klaagliederen 1:7cB en 1:14aB worden geciteerd in Psalm 107:12b. De uitspraken uit de Klaagliederen worden qua betekenis ongewijzigd weergegeven in deze latere tekst.

Klaagliederen 1:13bA verwijst naar de oudere tekst van Psalm 25:15b door een eerder geloofsuitspraak om te keren. Door een ingrijpende gebeurtenis in de werkelijkheid, kon een oudere traditie niet meer onderschreven worden in die tijd.

Klaagliederen 1:14aB verwijst naar de oudere tekst van Psalm 31:11b. Hier wordt een eerdere uitspraak in een nieuwe historische context geplaatst en in betekenis uitgebreid. De verwijzing is geïdentificeerd op basis van de verbinding van twee gemeenschappelijke woorden.

Klaagliederen 4:4a is de oudere tekst waar Psalm 137:6a naar verwijst. De klacht uit de Klaagliederen wordt daar gebruikt in een nieuwe theologische context van gedenken. De verwijzing is geïdentificeerd op basis van een gemeenschappelijke uitdrukking.

Klaagliederen 4:15bA is de oudere tekst waar Psalm 126:2bA naar verwijst. Een gemeenschappelijke zin duidt hier aan dat de uitspraak in de negatieve context van de Klaagliederen in Psalm 126 in een positieve context wordt geplaatst.

Klaagliederen 4:19bAB verwijst naar de oudere teksten van Psalm 10:2a en 10:9ab door oudere uitspraken in een nieuwe historische context toe te passen. De verwijzing is geïdentificeerd op basis van gemeenschappelijke uitdrukkingen.

Klaagliederen 4:21bA verwijst naar de oudere tekst van Psalm 11:6b. Door een gemeenschappelijk woord wordt een uitspraak uit het verleden opnieuw toegepast in een andere historische context.

Klaagliederen 4:21bB is de oudere tekst waar Psalm 137:7bA naar verwijst. Deze verwijzing is geïdentificeerd op basis van een gemeenschappelijk werkwoord dat in dezelfde context vanuit meerdere perspectieven wordt gezien.

Op basis van dit onderzoek naar slechts twee hoofdstukken van het Oude Testament acht ik het niet mogelijk om methodologische conclusies te trekken ten aanzien van het beoordelen van parallelle woorden en uitspraken als verwijzingen en citaten. Dit onderzoek heeft mij in ieder geval duidelijk gemaakt dat gevonden parallellen op vele wijzen beschouwd kunnen worden. Om tot de conclusie te komen dat een tekst verwijst naar of citeert uit een andere tekst, moeten vele zaken nauwkeurig vastgesteld worden. Allereerst moet vastgesteld worden in welke mate de uitspraak overeenkomt en of deze exclusief is, wat wil zeggen dat alleen die twee teksten de woorden gemeenschappelijk hebben. Daarnaast moet worden gekeken naar de historische en theologische context van de teksten, waarbij de datering erg belangrijk is. Als een oudere tekst dan uiteindelijk is vastgesteld als een 'bron' voor de verwijzende of citerende tekst, moet duidelijk worden gemaakt in hoeverre er sprake is van een bewuste intertekstuele relatie en welke betekenis gegeven kan worden aan deze verwijzing of dit citaat.

Al met al lijkt het mij niet mogelijk om een algemeen geldende richtlijn op te stellen voor het beoordelen van verwijzingen en citaten in het Oude Testament. Iedere parallel vraagt om haar eigen beoordeling. Wat wel enigszins vastgesteld kan worden, is een handvat voor het opsporen van parallellen. Om een volledig overzicht te krijgen van alle mogelijke intertekstuele relaties van een tekst, moeten alle overeenkomende woorden en uitdrukkingen met behulp van een concordantie opgezocht worden. Hierbij volstaat het echter niet om bijvoorbeeld een substantivum alleen op te zoeken. Voor een volledige studie is het ook nodig het werkwoord

waarvan het is afgeleid mee te nemen in het onderzoek, alsook de synoniemen voor beide. Het onderzoek naar intertekstuele verbanden wordt hiermee een intensieve en grondige bezigheid, maar voor volledige zekerheid, voor zoverre dat bestaat in dit vakgebied, is ook volledige nauwkeurigheid noodzakelijk. Dit werk kan echter, zoals ik heb ondervonden bij enkele verwijzingen, vruchtbare resultaten opleveren voor de uitleg van een tekst. Juist vanwege dit belang van de studie naar intertekstuele interpretatie is het werk mijns inziens onontbeerlijk in een goed onderzoek naar individuele teksten, al worden ook grotere theologische lijnen in het Oude Testament zo verduidelijkt.

5.2: Tempelzangers

Zowel in zijn proefschrift over de theologische vooronderstellingen van Klaagliederen¹²² als in zijn commentaar op dit Bijbelboek¹²³ presenteert Johan Renkema de (hypo)these dat de dichters van de Klaagliederen gezocht moeten worden onder de in Juda achtergebleven tempelzangers. De argumenten vindt hij daarvoor in de veronderstelde kunde die nodig is voor de compositie van de Klaagliederen op het gebied van literaire en stilistische vaardigheid. Daarnaast komen de psalmdichters en de dichters van de Klaagliederen overeen in hun voorliefde voor de tempel, de cultus, Sion en het Davidische koningshuis.¹²⁴

Nadat ik dit onderzoek heb gedaan naar intertekstueel verwantschap tussen Klaagliederen 1 en 4 en de Psalmen, moet ik concluderen dat de aanname van Renkema waarschijnlijk klopt. Er is een opvallend grote overeenkomst in het woordgebruik van de psalmdichters en de dichters van de Klaagliederen, ook als dit zich niet op het niveau van de exegetische verwijzing bevindt. Om er echter zeker van te zijn dat de Klaagliederen sterker verwant zijn met de Psalmen dan met andere delen van het Oude Testament, zou een vergelijking nodig zijn. Renkema toont ook aan in zijn proefschrift dat er een grote mate van intertekstueel verwantschap is tussen de Klaagliederen en de Profeten,¹²⁵ maar de overeenkomsten met de Psalmen zijn groter. Het lijkt mij dan ook een goed aanvangspunt in een studie naar de Klaagliederen om de achtergebleven tempelzangers te identificeren als auteurs.

---

¹²² Renkema, *Misschien is er hoop*, 1983, p. 256-260.

¹²³ Renkema, COT, 1993, p. 36-37.

¹²⁴ Renkema, *Misschien is er hoop*, p. 260.

¹²⁵ Renkema, *Misschien is er hoop*, p. 262-268.

5.3: Hoofdonderzoeksvraag

Aan het einde van dit onderzoek moet ik mijn hoofdonderzoeksvraag, zoals geformuleerd in de inleiding op p. 5, beantwoorden. Ik ben deze bachelorscriptie enige tijd geleden begonnen met deze vraag:

Welke betekenis kan gegeven worden aan de parallele beeldspraken en uitdrukkingen in de Klaagliederen en de Psalmen?

Het antwoord op deze vraag in één zin zou zijn dat het antwoord er niet is in één zin. Dit had ik van tevoren wel verwacht, omdat iedere tekst uit de Bijbel weer andere vragen en antwoorden geeft. Het antwoord op de hoofdonderzoeksvraag is dan ook dat dit per parallele beeldspraak of uitdrukking anders is. Sommige teksten uit de Klaagliederen verwijzen naar eerdere teksten uit de Psalmen, sommige teksten uit de Psalmen verwijzen naar eerdere teksten uit de Klaagliederen, sommige teksten uit de Klaagliederen en de Psalmen komen enigszins overeen zonder naar elkaar te verwijzen en sommige teksten uit de Klaagliederen en de Psalmen verwijzen naar elkaar zonder dat duidelijk is welke tekst verwijst naar welke tekst. De overeenkomst die alle verwijzingen tussen de Klaagliederen en de Psalmen met elkaar verbindt is echter de volgende. Al deze teksten getuigen van een geloof, een geloof dat geworteld is in een traditie, een geloof dat verbonden is met een historische context en een geloof dat (gedwongen) kan veranderen wanneer een traditie verdwijnt. De grote betekenis die gegeven kan worden aan de parallele beeldspraken en uitdrukkingen in de Klaagliederen en de Psalmen is dat het gebruik van een oudere geloofstraditie in een nieuwe context wijst op het vroegere belang van die traditie enerzijds, en het blijvende belang van de traditie anderzijds.

LITERATUURLIJST

Beentjes, Pancratius C., "Inverted Quotations in the Bible – A Neglected Stylistic Pattern", in: *Biblica*, vol. 63, 1982, p. 506-523

Brenner, Athalya, *Colour Terms in the Old Testament*, in de serie *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, vol. 21, 1982, JSOT Press, Sheffield, Verenigd Koninkrijk

Brenton, Sir Lancelot C.L. (ed.), *The Septuagint with Apocrypha: Greek and English*, 14de druk 2011, Hendrickson Publishers, Peabody, Massachusetts, Verenigde Staten van Amerika

Caspari, C.P., "Jesajanische Studien. I. Jeremia ein Zeuge für die Aechtheit von Jes. c. 34 und mithin auch für die aechtheit von Jes. c. 33, c. 40-66, c. 13-14, 23 und c. 21, 1-10", in: *Zeitschrift für die Gesamte Lutherische Theologie und Kirche*, vol. 4, 1843, p. 1-73

Coogan, Michael D., *The Old Testament – A Historical and Literary Introduction to the Hebrew Scriptures*, 2006, Oxford University Press, Oxford, Verenigd Koninkrijk

Dahood S.J., Mitchell, *Psalms III: 101-150*, in de serie *The Anchor Bible*, 1970, Doubleday, Garden City, New York, Verenigde Staten van Amerika

Elliger, K. & Rudolph, W. (eds.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 5de editie 1997, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, Duitsland

Hays, R.B., *Echoes of Scripture in the Letters of Paul*, 1989, Yale University Press, New Haven, Connecticut, Verenigde Staten van Amerika

Hillers, Delbert R., *Lamentations*, in de serie *The Anchor Bible*, 1972, Doubleday, Garden City, New York, Verenigde Staten van Amerika

Kelley, Page H.; Mynatt, Daniel S. & Crawford, Timothy G., *The Masorah of Biblia Hebraica Stuttgartensia – Introduction and Annotated Glossary*, 1998, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, Verenigde Staten van Amerika

Koehler, Ludwig & Baumgartner, Walter, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 2001, Brill, Leiden, Nederland

Korpel, Marjo C.A., "Second Isaiah's Coping with the Religious Crisis: Reading Isaiah 40 and 55", in: Becking, Bob & Korpel, Marjo C.A. (eds.), *The Crisis of Israelite Religion – Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post-Exilic Times*, 1999, Brill, Leiden, Nederland, p. 90-113

Korpel, Marjo C.A., "Virtual Jerusalem – Naomi and Ruth as Symbols of Lady Zion", voorlopige versie april 2011, Universiteit Utrecht, Utrecht, Nederland

- Lettinga, J.P.; Muraoka, T. & Peursen, W.Th. van, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 11de editie 2000, Brill, Leiden, Nederland
- Lisowsky, Gerhard; Rost, Leonhard & Rieger, Hans Peter, *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*, 3de editie 1993, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, Duitsland
- Lust, Johan; Eynikel, Erik & Hauspie, Katrin (eds.), *Greek-English Lexicon of the Septuagint – Revised Edition*, 2003, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, Duitsland
- Nederlands Bijbelgenootschap, *Statenvertaling – Editie 1977*, 2de druk 1995, Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, Nederland
- Renkema, J., *'Misschien is er hoop...' – De theologische vooronderstellingen van het boek Klaagliederen*, 1983, T. Wever, Franeker, Nederland
- Renkema, dr. J., *Klaagliederen – Vertaald en verklaard*, in de serie *Commentaar op het Oude Testament*, 1ste editie 1993, Kok, Kampen, Nederland
- Schultz, Richard L., *The Search for Quotation – Verbal Parallels in the Prophets*, in de serie *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, vol. 180, 1999, Sheffield Academic Press, Sheffield, Verenigd Koninkrijk
- Sommer, Benjamin D., "Allusions and Illusions: The Unity of the Book of Isaiah in Light of Deutero-Isaiah's Use of Prophetic Tradition", in: Melugin, Roy F. & Sweeney, Marvin A. (eds.), *New Visions of Isaiah*, in de serie *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, vol. 214, 1996, Sheffield Academic Press, Sheffield, Verenigd Koninkrijk, p. 156-186
- Tate, Marvin E., *Psalms 51-100*, in de serie *Word Biblical Commentary*, vol. 20, 1990, Word Books, Dallas, Texas, Verenigde Staten van Amerika
- Vriezen, Th. C. & Woude, A.S. van der, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, 12de druk 2009, Kok, Kampen, Nederland
- Willey, P.T., *Remember the Former Things: The Recollection of Previous Texts in Second Isaiah*, in de serie *SBL Dissertation Series*, vol. 161, 1997, Scholars Press, Atlanta, Georgia, Verenigde Staten van Amerika

REGISTER VAN BIJBELTEKSTEN

<u>Exodus</u>		31:5	50
9:27	52	31:8	35, 36, 37
32:12	49	31:10	53
		31:11	41, 42, 43, 44, 60
<u>Numeri</u>		31:16	37, 38
25:4	49	35:7	50
32:14	49	35:17	46, 47
		37:25	29, 30
<u>Jozua</u>		38:11	42, 43
7:26	49	38:12	33, 34
		44:5	51
<u>Ruth</u>		44:25	35, 36
4:15	47	69:18	53
		69:21	32, 33
<u>1 Samuël</u>		69:25	49, 50
20:34	49	72:4	52
28:18	49	72:12	44, 45, 59
		72:14	52
<u>2 Kronieken</u>		78:56-64	30
25:10	49	78:61	42
35:25	9	78:64	30, 31, 40, 41
		78:68-69	30, 41
<u>Ezra</u>		79:1	46
10:14	49	79:6	46, 50
		79:9	44
<u>Psalmen</u>		79:10	46
7:2	37, 38	79:12	46
9:3-4	36	80:13	48
9:10	36	80:15	47, 48
9:12	36	85:4	49
9:14	35, 36, 38	87:2	38, 39, 40, 59
9:14-15	39	88:5	37
9:15	36, 38, 39, 40, 59	88:9	37
9:19	36	88:10	35, 36, 37
10:2	55, 60	88:17	37
10:9	55, 56, 60	88:19	33, 34, 37
10:14	47	89:39	56
10:16	56	89:42	48, 49
11:6	57, 58, 60	102:15	53
11:7	51, 52	107:2-3	44
22:2	45	107:12	43, 44, 45, 59
22:5-6	45	109:9	30, 31
22:8-9	45	116:6	51, 52
22:9	45	119:137	51, 52
22:12	44	126:1	55
22:16	42, 43, 54	126:2	55, 60
23:3	46, 47	129:4	51, 52
25:15	50, 51, 59	129:5	45, 46
25:18	35, 36	137:1	28
30:11	44, 45, 59	137:6	54, 60
31:2	52	137:7	57, 58, 60

139:21-22	35	4:3	17
139:22	34	4:4	17, 54, 60
140:6	50, 51	4:5	17
145:17	51, 52	4:6	17
147:1-11	40	4:7	18
147:2	40	4:8	18
147:12	40	4:9	18, 41
147:12-13	39, 40	4:10	18
147:12-20	40	4:11	18, 49, 50
147:13	38, 40	4:12	19
<u>Jesaja</u>		4:13	19, 40, 41
27:10	29, 30	4:14	19
28:1-5	24	4:15	14, 19, 55, 60
40:1-10	24	4:16	19, 40, 41, 55
<u>Jeremía</u>		4:17	9, 14, 19, 45
4:8	49	4:18	20
4:26	49	4:18-22	56
8:23	9	4:19	20, 37, 38, 55, 56, 60
12:13	49	4:20	14, 20, 56
25:37	49	4:21	20, 57, 58, 60
25:38	49	4:22	20
30:24	49	5:7	8
49:37	49	5:20	36
51:45	49	<u>Ezechiël</u>	
<u>Klaagliederen</u>		25:12-14	57
1:1	7, 12, 14, 28, 29, 30	35:5	57
1:1-2	31	35:10	57
1:2	12, 13, 28, 31, 32, 33, 34, 35	<u>Hoséa</u>	
1:3	12, 14, 35, 36, 37, 38	7:12	50
1:4	12, 13, 38, 39, 40, 41, 59	11:9	49
1:5	13, 42	<u>Joël</u>	
1:6	13, 37, 38, 42, 43	4:19	57
1:7	13, 35, 36, 44, 45, 59	<u>Obadja</u>	
1:8	13, 44	10-14	57
1:9	13, 14, 32, 35, 36, 37	<u>Jona</u>	
1:10	14, 46	3:9	49
1:11	14, 30, 46, 47	<u>Nahum</u>	
1:12	14, 47, 48, 49	1:6	49
1:13	14, 15, 45, 50, 51, 59	<u>Zefánja</u>	
1:14	15, 42, 43, 44, 59, 60	2:2	49
1:15	15	3:8	49
1:16	13, 15, 31, 32, 46, 47		
1:17	13, 15, 32, 51		
1:18	15, 42, 51		
1:19	16, 33, 34, 40, 41, 46, 47		
1:20	16, 53		
1:21	13, 16, 32, 41		
1:22	16, 41		
2:1	7		
4:1	7, 17, 53, 54		
4:2	17		